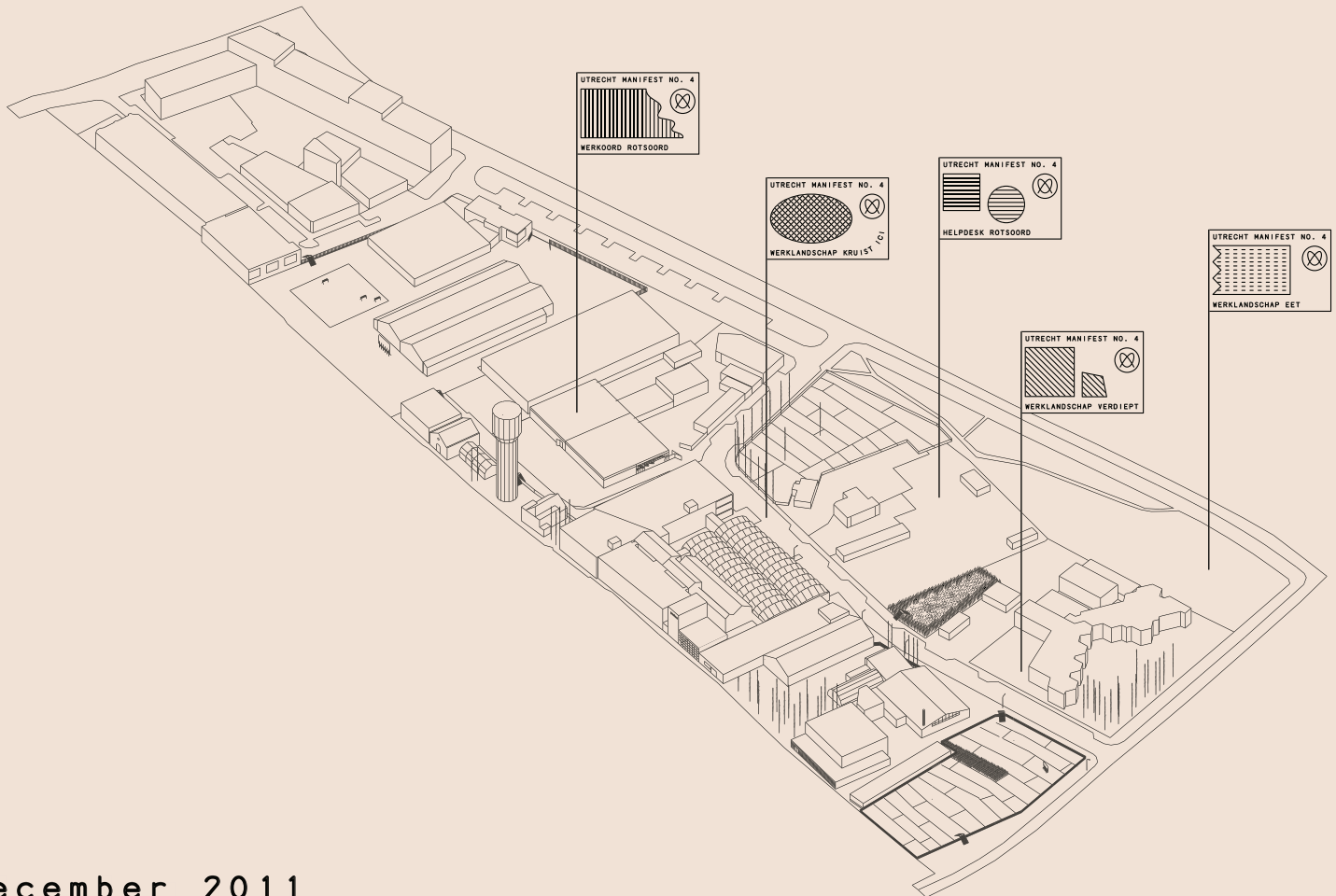

4E
BIËNNALE
VOOR
SOCIAL
DESIGN

HET NI EU WE
 WERK LAND SCHAP
 WERK LAND SCHAP VERDIEPT
 WERK LAND SCHAP E E T
 WERK LAND SCHAP KRUIST ICI
 WERK
 OORD
 OORD
 HE LP DE SK R O T S OORD
 R O T S OORD
 WERK
 WERKK R A N T
 WERKK R A N T

BESTE LE ZER

Onze wereld verandert in een rap tempo. Een van de dingen die het afgelopen decennium mis schien wel het meest in grijpend is veranderd, is de manier waarop wij werken en hoe 'werk' maatschappelijk, economisch én ruimtelijk georganiseerd wordt.

Op 8 december 2011 gaf wethouder Frist Lintmeijer van de Gemeente Utrecht het startschot voor de vierde editie van Utrecht Manifest: biënnale voor social design. Tijdens deze aftrap werd Rotsoord tot WERKOORD verklaard en gingen de vier hoofdprojecten van Het Nieuwe Werklandschap van start. Gedurende zeven maanden gaan vier teams met ontwerpers aan de slag met hun onderzoek naar het potentieel van het nieuwe werklandschap. Centraal staat de vraag of een nieuwe visie op werk en een nieuwe interpretatie van de plekken waar wij werken – van flexibele kantoorinterieurs tot de kleine industrie in binnensteden – kan leiden tot alternatieve inrichtingen van onze alledaagse leefomgeving?

Utrecht Manifest 4: Het Nieuwe Werklandschap is een onderzoeksproject dat bestaat uit vier deelprojecten: werklanschap EET, werklanschap KRUIST ICI, HELPDESK Rotsoord en werklanschap VERDIEPT. De projecten hebben gedurende de biënnale hun uitvalsbasis in de voormalige bedrijfspal van Mattijssen Metaal B.V. De voormalige werkplaats achter restaurant LE:EN is omgebouwd tot WERKOORD en fungeert gedurende de biënnale als broedplaats, werkplaats, ontmoetingsplaats, podium en archief en zal ook open zijn voor vakgenoten, buurtbewoners en andere betrokkenen.

U T R E C H T M A N I F E S T B I E N N A L E V O O R D E S O C I A L D E S I G N

Utrecht Manifest
 Utrecht Manifest, biënnale voor social design, is een tweemaaljaarlijks cultuurevenement in en rond de stad Utrecht. De vierde editie, die op 8 december 2011 van start ging, is ontstaan vanuit de behoefte om het ontwerpproces en de gebruiker dichter bij elkaar te brengen. Een aantal vragen vormt de leidraad: welke rol kan social design spelen in het formuleren van oplossingen voor maatschappelijke kwesties als duurzaamheid, sociale cohesie, onderwijs en de verhouding wonen en werken? Hoe kan design een breed publiek betrekken bij de inrichting van de (stedelijke) leefomgeving? Onderzoek in de wijk en samenwerking met verschillende, lokale initiatieven vormen de basis voor het beantwoorden van deze vragen.

Stichting Utrecht Biënnale
 Stichting Utrecht Biënnale is in 2004 opgericht met als doel vijf biënnales te organiseren op het gebied van social design. Middels deze tweejaarlijkse cultuurevenementen wil de stichting aandacht genereren voor de ontwikkelingen binnen vormgeving en architectuur. De activiteiten richten zich op een breed publiek variërend van professionals, opdrachtgevers, bestuurders en het algemene publiek.

Visie
 Utrecht Manifest is geïnspireerd door een brede maatschappelijke beweging die sociologen en cultuurfilosofen nieuw engagement noemen. Utrecht Manifest kijkt naar de rol die vormgevers, industrie en culturele sector spelen in een maatschappij waar consumptie en individueel belang de boventoon voeren en lifestyle, imago en winst hierbij centraal lijken te staan. Utrecht Manifest zoekt alternatieve avenues door middel van theorievorming en de ontwikkeling van voorbeeldprojecten om zichtbaar te maken hoe vormgeving vanuit maatschappelijke betrokkenheid kan bijdragen tot sociale duurzaamheid. De biënnale is actief betrokken bij het organiseren van projecten waarin maatschappij, economie en vormgeving gezamenlijk voor nieuwe vragen worden gesteld. Vragen die een mondiaal karakter hebben en daarom ook internationale belangstelling wekken, maar die tegelijk relevant zijn voor de lokale situatie.

Missie Utrecht Manifest
 Vanuit een cultureel vertrekpunt koestert Utrecht Manifest de steeds duidelijker geprononceerde ambitie om niet alleen kritisch te beschouwen en te documenteren hoe ontwerpers en andere partijen invulling geven (of gaven) aan die rol die zij spelen in de maatschappij, maar ook zelfsturend en agenderend op te treden in de actuele ontwikkeling van social design/geëngageerde vormgeving. Utrecht Manifest levert daarmee een bijdrage aan de bewustwording bij vormgevers, de industrie, de culturele sector, de politiek en het algemene publiek. Hiermee treedt Utrecht Manifest in de voetsporen van Victor Papanek, die reeds in 1971 het belang van social design aangaf.

"In an age of mass production when everything must be planned and designed, design has become the most powerful tool with which man shapes his tools and environments (and, by extensions, society and himself). This demands high social and moral responsibility from the designer. It also demands greater understanding of the people by those who practice design and more insight into the design process by the public."

HET NIEUWE WERKLANDSCHAP

Het Nieuw Werklandschap

Het centrale thema voor deze editie van het Utrecht Manifest is het potentieel van 'het nieuwe werklanschap' als ontwikkelingsmodel voor onze binnensteden. In veel steden, waaronder de Utrechtse wijk Hoograven, verdwijnt de industrie uit het stedelijk weefsel om plaats te maken voor bijvoorbeeld een nieuw appartement-complex. Tegelijkertijd is onze arbeidsmarkt en de manier van werken drastisch aan het veranderen. Deze verschuivingen hebben ingrijpende gevolgen voor de sociale en economische, en dus maatschappelijke, structuren in onze wijken. Maar hoe ontwikkelen steden een structuur die wel inspeelt op de nieuwe omstandigheden? Hoe creëren we een stedelijk landschap als levend, lerend en werkend landschap?

Het Nieuwe Werklandschap stelt voor om bedrijvigheid – uiteenlopend van kleinschalige, ambachtelijke productieplekken tot ultra-tech flexwerkers – weer een centrale plaats te geven in het straatbeeld, en gaat op zoek naar de eigen, unieke verblijfskwaliteit van het werklanschap van de 21ste eeuw." Jurgen Bey, artistiek directeur Utrecht Manifest No. 4

Het postindustriële landschap

De westerse samenleving kenmerkt zich sinds de industriële revolutie door een steeds groter wordende scheiding tussen denken, maken en gebruiken. In dit huidige, zogenaamde 'postindustriële tijdperk' zijn wij alsnog verder verwijderd geraakt van het fysieke productieproces. Het merendeel van de gebruiksartikelen wordt in een ver buitenland vervaardigd door mensen die wij niet kennen en tot aan onze voordeur gedistribueerd op manieren die wij niet zien. Behalve deze fysieke verwijdering is onze rol gereduceerd tot die van zuiver consumeren en hebben wij als gebruikers steeds minder invloed op het ontwerp- en maakproces. Desalniettemin bepalen tal van gebruiksartikelen met hun ontwerp hoe onze leefomgeving eruit ziet – binnen- en buitenshuis – en hoe wij ons in die omgeving bewegen en gedragen. Deze ontwikkelingen in het maakproces hebben ook hun invloed gehad op de inrichting van de stad: Sinds de jaren 70 heeft eerst de lichtere industrie en later ook een groot deel van de dienstensector zich naar de rand van de stad verplaatst en geclusterd in bedrijfsterreinen en kantoorparken. Los van het feit dat deze conglomeraten zelden een architectonisch hoogstandje waren en veel van deze terreinen nu verrommelen door leegstand, heeft de herinrichting van ons landschap ook andere consequenties: De afstand tussen woon- en werkverkeer is aanzienlijk toegenomen alsmede de afstand tussen ontwerp, productie en gebruik. Was de klant in bijvoorbeeld 'De Hakkenbar' door direct contact met de maker betrokken bij het maakproces en kon er overlegd worden over specifieke wensen; de huidige relatie tussen maker en gebruiker verloopt via helpdesks en de keuze

is beperkt tot een gestandaardiseerde catalogus. Het verhuizen van de kleinere en lichtere industrie van centrum naar rand van de stad betekende in veel gevallen ook de ontvolking van binnensteden. Het zogenaamde gentrificatieproces dreef huurprijzen op en transformeerde de eens bedrijvige binnensteden in generieke winkel- en entertainmentwalhalla's voor met name toeristen. Deze korte schets maakt duidelijk hoe nauw de ontwikkeling en inrichting van onze productieprocessen verweven is met de inrichting van onze samenleving. Met andere woorden waar en hoe wij werken is van invloed op hoe wij leven en hoe onze leefomgeving, en daarmee onze samenleving, wordt ingericht. Innovatie, kennisdeling en –ontwikkeling vormen een essentieel onderdeel van onze huidige postindustriële productieprocessen. Maar in hoeverre bepaalt de inrichting van deze productieprocessen, hoe wij werken, leren, wonen en uiteindelijk, leven?

Het Nieuwe Maaklandschap

In een tijd waarin de productie-gereedschappen steeds kleiner worden, ontstaan er nieuwe manieren van kleinschalige productie die een nieuwe invulling van het stedelijk weefsel denkbaar maken en waarin ambachtelijke bedrijvigheid weer in het straatbeeld verschijnt. In het nieuwe werklanschap ligt de focus op nieuwe bedrijvigheid en wordt de kleine industrie weer teruggebracht in het economische weefsel van de binnenstad. Kleine productie hubs, a la 'De Hakkenbar', 'De Sleutelkoning' of 'De Copyrette', plekken waar workshop en winkel organisch in elkaar overgaan, vormen weer de spil van het economische, sociale en maatschappelijke verkeer. Hierdoor wordt niet alleen de afstand tussen woon- en werkverkeer,

het contact tussen maker en gebruiker verkleind, ook biedt het de mogelijkheid om werken en leren fysiek (en psychologisch) dichter tegen elkaar aan te plaatsen.

Het werklanschap typeert zich door een nieuwe economische organisatie van een gebied waarbij zelfstandige productie units 'bottom up' aanjagers worden van een nieuwe sociale infrastructuur. Ook het ontwerp- en productieproces verandert in het nieuwe werklanschap ingrijpend om dat de locale huisvesting direct contact tussen ontwerper, maker en gebruiker mogelijk maakt en de ontwerper en zijn werkplaats weer middenin het publieke domein gesitueerd zijn. Naast nieuwe productieprocessen, is het nieuwe werklanschap ook een belichaming van het nieuwe werken waarin de scheidslijn tussen werktijd en vrije tijd vervaagd, wonen en werken meer en meer geïntegreerd, mobiliteit en flexibiliteit belangrijke zijn en nieuwe vormen van samenwerken en collectiviteit zich aandienen.

Werklandschappen

10

5

8

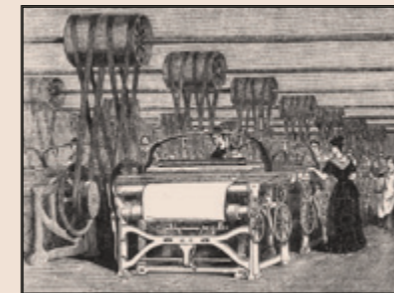

7

3

"We shape our tools. And then our tools shape us." Marshall McLuhan (1970's)

2

11

4

9

1

18e eeuw Industriële revolutie Engeland (1), machines aangedreven door stoom (2)

19e eeuw Europese 19e-eeuwse fabriek (3), kinder arbeid (4)

20e eeuw Charles Chaplin, Modern Times, 1936 (5), kantoor in het desktop-computertijdperk (6)

21e eeuw Chinese 21e-eeuwse fabriek (7), time management (8), Hotel at Work; goedkope logies voor tijdelijke arbeidskrachten, Maasvlakte, Rotterdam (9), Het Nieuwe Werken: flexplekken (10-12)

6

12

INTERVIEW JURGEN BEY

Het centrale thema in deze editie van Utrecht Manifest is het potentieel van ‘het nieuwe werklandschap’ als ontwikkelingsmodel voor onze binnensteden. In veel steden, waaronder de Utrechtse wijk Hooggraven, verdwijnt de industrie uit het stedelijk weefsel om plaats te maken voor bijvoorbeeld een nieuw appartementcomplex. Tegelijkertijd is onze arbeidsmarkt en de manier van werken drastisch aan het veranderen. Deze verschuivingen hebben ingrijpende gevolgen voor de sociale en economische, en dus maatschappelijke structuren in onze wijken. Tegen deze achtergrond ontwikkelden Studio Makkink & Bey het concept voor Utrecht Manifest 4: Het Nieuwe Werklandschap. Maar hoe ziet dit nieuwe werklandschap er dan uit? Waarin onderscheidt het zich van oudere en andere werklandschappen? En wat is de meerwaarde voor ons alledaagse bestaan? In een gesprek met Christel Vesters zet artistiek leider Jurgen Bey zijn visie uiteen.

Jurgen Bey (Nederland, 1965) studeerde in 1989 af aan de Design Academy in Eindhoven. Samen met architect Rianne Makkink richtte hij in 2002 het bureau Studio Makkink & Bey op. Ontwerpers zijn volgens Bey ontdekkingsreizigers die met een nieuwsgierige blik de wereld intrekt, allerlei invloeden en input opneemt, vragen stelt, verbanden legt om uiteindelijk met oplossingen te komen die buiten ons bekende blikveld liggen.

Het creëren van een gemeenschap met vakgenoten uit binnen- en buitenland, experts uit andere disciplines, studenten, een betrokken buurtbewoner is een essentieel onderdeel van het ontwerpen. Naast zijn activiteiten als ontwerper is Jurgen Bey actief als educator. Hij gaf les aan de Design Academy Eindhoven, TU Delft, Royal College of Art in Londen, en sinds 2010 is hij directeur van het Sandberg Instituut in Amsterdam.

Christel Vesters

Wat betekent Het Nieuwe Werklandschap voor jou?

Jurgen Bey

Het Nieuwe Werklandschap is veel dingen. Voor mij is het in eerste instantie een denkmodel van waaruit nieuwe ideeën en modellen kunnen worden ontwikkeld voor de inrichting van onze directe leefomgeving. Het gaat er in deze fase nog niet eens zozeer over om exact te kunnen definiëren hoe dit landschap eruit zou kunnen zien, maar vooral om de nieuwe mogelijkheden die dit denkmodel biedt, te onderzoeken en in tweede instantie te testen. In die zin is het een belofte. Een van de belangrijke kenmerken van het nieuwe werklandschap is dat het een omgeving is die zou moeten kunnen concurreren met een bos, of het strand; een plek waar het aangenaam vertoeven is. Werkplekken worden nu vooral ingericht op basis van efficiëntie – qua ruimte en qua gebruik – en het is de logica van de grootste efficiëntie en dus de grootste economische productie, die leidend is; niet het welzijn of de sociale inbedding van de werknemer. Voor mij als ontwerper is het een uitdaging om werkomgevingen te creëren met een eigen verblijfskwaliteit. Wat gebeurt er bijvoorbeeld als je de functies van een hotel en een werkplek kruist, of van een bibliotheek en een station. Hoe kun je een werkomgeving creëren waar verschillende mensen met verschillende expertises tijdelijk samenkomen, samenwerken, samen ‘verblijven’ zonder dat de plek zich formeel hoeft te organiseren. Rotsoord WERKOORD kan volgens mij zo’n plek zijn: in de basis is deze werkplek ingericht als een open structuur waarin iedereen zijn eigen fysieke werkplek heeft, maar waar ook gemeenschappelijke ruimtes zijn waar wordt vergaderd, geborreld en gegeten. Er is een platform waar films worden vertoond, lezingen worden gegeven en publiek wordt uitgenodigd, er is een sectie met bureaus die door wisselende groepen studenten worden bemand terwijl de curatoren in op hun werkplekken aan het werk zijn. Alles draait om het faciliteren van nieuwe mogelijkheden, nieuwe verbindingen, nieuwe ideeën.

CV

In die zin staat Het Nieuwe Werklandschap niet alleen symbool voor een nieuwe, fysieke inrichting van onze werkomgeving maar ook voor een nieuwe manier van denken over de inrichting van onze leefomgeving?

JB

Ik geloof dat wij ons leven steeds meer organiseren en inrichten rondom werk. De traditionele ‘negen tot vijf’ baan bestaat nog wel, maar is allang niet meer de enige manier waarop wij werken. Als je aan de jonge generatie vraagt hoe hun leven eruit ziet, zullen zij vooral vertellen wat zij doen, en meestal is hun werk meer dan een economische levensvoorziening; het is hun passie en zingeving. Werken is meer dan voorzien in je levensonderhoud – geld verdienen en dat vervolgens weer uitgeven. De idee dat je tot je vijftenzestigste hard werkt, om vervolgens met pensioen te gaan en (eindelijk) ‘van het leven te genieten’, is nodig aan revisie toe. Ik denk dat werken op een andere manier gewaardeerd moet worden. En daarmee dus ook de omgevingen waarin wij werken. Op de werkplek gebeurt veel meer dan alleen werken, het is waarschijnlijk de meest sociale plek waar zich veel meer afspeelt dan enkel produceren.

CV

Hoe vertaalt zich dit naar de inrichting van onze publieke ruimte, onze stedelijke werklandschappen?

JB

Vroeger waren stadswijken rondom een fabriek gebouwd en georganiseerd. Denk bijvoorbeeld aan De Witte Dame, of de Westergasfabriek; stadswijken die in hun totaliteit rondom een fabriek zijn ingericht. Philips en de Westergasunie waren niet alleen werkgever, ze voorzagen ook in huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, ze legden parken aan en creëerden andere voorzieningen om de leefomstandigheden van de arbeiders in hun fabrieken zo optimaal mogelijk te maken. Er ontstond in de wijken een sociaal weefsel rondom de fabriek. Zonder dit 19e eeuwse industriële landschap te willen romantiseren, is het wel een van de modellen waar Het Nieuwe Werklandschap zich aan spiegelt. In de laatste decennia worden (stads)wijken vooral ontwikkeld vanuit de functie van wonen. Het Nieuwe Werklandschap start met de vraag: wat kan er ontstaan als we werken en bedrijvigheid – uiteenlopend van kleinschalige, ambachtelijke productieplekken tot ultra-tech flexwerkers – weer een centrale plaats te geven in het straatbeeld?

CV

Hoe zie je dit voor je?

JB

Vroeger namen machines en productieprocessen enorm veel ruimte in beslag en waren ze belastend voor milieu en omgeving. Maar inmiddels is er zo veel veranderd. Onze tools zijn kleiner en functioneler waardoor er een schaalverkleining mogelijk is qua productie. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van de computer: eerst namen deze een hele kamer in beslag en inmiddels kunnen ze in de rugzak mee naar het park. Deze technologische ontwikkelingen maken kleinere, schonere en flexibelere werkplekken en –processen mogelijk en nieuwe inrichting van onze werklandschappen. Kleine productieplekken kunnen door deze ontwikkelingen weer terugkeren in het stedelijk weefsel.

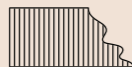
CV

En dit maakt op zijn beurt weer een andere invulling mogelijk van onze woon/werkverdeling of bijvoorbeeld de manier waarop het vakonderwijs wordt ingericht?

JB

Het Nieuwe Werklandschap is een hypothese die we hopelijk op termijn kunnen testen en implementeren. Ik zie tal van mogelijkheden: Stel dat je kleinschalige bedrijvigheid en productieprocessen weer terughaald in de stad, dan breng je niet alleen makers en gebruikers weer dichter bij elkaar, waardoor er veel meer maatwerk kan worden geleverd, je brengt ook werkgelegenheid en potentiële werknemers dicht bij elkaar. Stel dat je een uitzendbureau hebt waar je vierentwintig uur per dag kunt aankloppen om in een paar uurtjes te werken, dan kun je direct in de buurt aan de slag. Het lost niet alleen mobiliteitsproblemen op in het woon/werkverkeer, maar het maakt ook een 24-uurs economie mogelijk, en het zorgt voor binding in de wijk. Ook voor het (vak)onderwijs biedt Het Nieuwe Werklandschap mogelijkheden: jongeren kunnen in hun eigen omgeving als leerling aan de slag en kennis en ervaring kan vrij tussen de verschillende werkplekken bewegen. Ik zie Het Nieuwe Werklandschap vooral voor me als een omgeving waar wonen, werken, leren en vrije tijd geen gescheiden functies zijn naar een organisch geheel vormen, waardoor er nieuwe verbindingen kunnen ontstaan en daarmee nieuwe mogelijkheden.

"Als ontwerper rijg je kralen aan een ketting: je hebt een theorie en daarvoor kies je een bepaalde route, dat pad loopt langs de verhalen die je onderweg verzamelt. Sommige kralen vormen een combinatie die er nog niet eerder was, waardoor een vonk overslaat en een totaal nieuw idee aangeboden wordt.."

WE R K OORD R O TS OORD

1

1
 Mattijsen Metaal,
 Heuveloord
 2-8
 Werk in uitvoering in
 WERKOORD Rotsoord

Voor 7 maanden is Rotsoord tot WERKOORD verklaard. De voormalige bedrijfshal van Mattijsen Metaal BV achter restaurant LE:EN (Heuveloord 140) dient als uitvalsbasis voor de vier hoofdprojecten. De voormalige werkplaats is omgebouwd tot WERKOORD en fungeert gedurende de biënnale als broedplaats, werkplaats, ontmoetingsplaats, podium en archief en zal ook open zijn voor vakgenoten, buurtbewoners en andere betrokkenen. In de basis is WERKOORD Rotsoord ingericht als een open structuur waarin iedereen zijn eigen fysieke werkplek heeft, maar waar ook gemeenschappelijke ruimtes zijn waar kan worden vergaderd, geborreld en gezeten. Er is een platform waar films worden vertoond, lezingen worden gegeven en publiek wordt uitgenodigd, er is een sectie met bureaus die door wisselende groepen studenten worden bemand terwijl de curatoren in op hun werkplekken aan het werk zijn. Alles draait om het faciliteren van nieuwe mogelijkheden, nieuwe verbindingen, nieuwe ideeën.

WERKOORD Rotsoord belichaamt het op kleine schaal ons ideale model voor Het Nieuwe Werklandschap: de het is een ruimte die is ingericht naar de behoeftes van het nieuwe werken in de creatieve industrie. Het is een plek waar een groep mensen kan werken, samenkomen en een werkgemeenschap kan ontstaan. Behalve bureaus, boekenkasten en andere benodigdheden die de werkomgeving vereisen, zijn de werkplekken ingericht met slaapplekken, toiletten, douches en een keuken. Het WERKOORD combineert zo werkfunctie met ontspanning en slaapfunctie en speelt zo een actieve rol in het ontwikkelen van een werkgemeenschap, waarin de aanwezige vakkennis en expertise moeiteloos van de ene naar de andere werkplek kan bewegen en de tussenruimtes productieve ontmoetingsplaatsen worden. Naast werkplek en thuisbasis voor de verschillende projecten wordt WERKOORD ook gebruikt voor onderwijsactiviteiten en workshops. Zo deden studenten van de master Social Design van de Design Academy Eindhoven hun eigen onderzoek naar lokale bedrijvigheid.

3

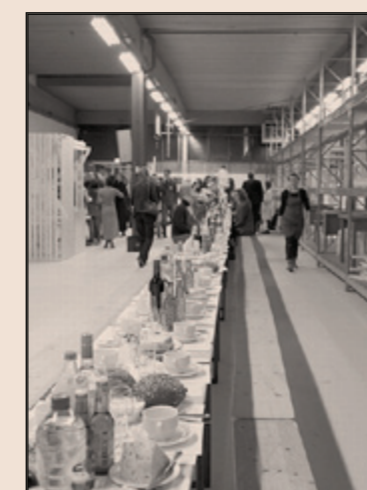
2

4

5

10

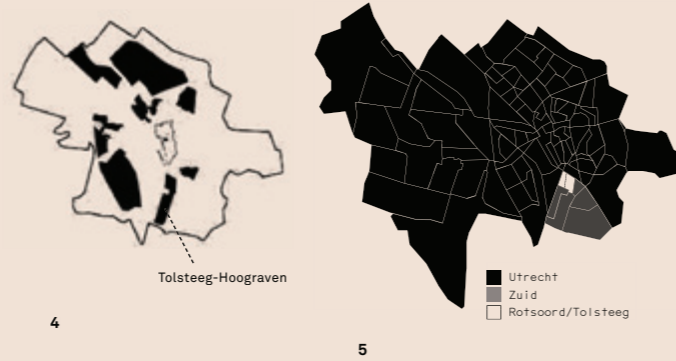
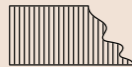
6

8

7

RO TS - OO RD

3

1
 1692 Francois van Oort, bezitter van marmemakerij, plavuizenhandel, houthuizen en buitenhuis Rotsoord

2
 Buitenhuis Rotsoord met aanbouw, 1785

3
 1926 Rotsoord aan de Vaartschen Rijn, welke Utrecht verbindt met de Lek. Lokaties: Helling (1), Trip (2), Westraven (3), Watertoren(4), Holland (6), UMS-Pastoe, Staatsen (7), Rotsoord 1 (8), Giele (9), Verloop (10), Inundatiewerk (11). Bron: Wandelroute Rotsoord. 500 jaar aan uw voeten, 2009, Peter Sprangers.

Huidige gevestigde bedrijven en organisaties 2012: Publiek: Nieuw Rotsoord, Tivoli De Helling, Het Rotsoord, Vogelopvang, Harley Davidsonclub Utrg, Millieupunt Zuid. Commercieel: Pastoe, Dutch Design Center, De Boo, Ondix, Auto Boll, Spilet & de Waal, Mattijssen, Tamoil benzinestation, Autowasstraat, Vitens. Organisaties: Wijkbureau Zuid, Wijk aan zet, Stichting Historische Kring Tolsteeg-Hoograven, Stichting Rotsoord Nu, Nivon. Bouwplannen: Bouwplan Brijlantiaan, Bouwplan Vicona, Bouwplan Onyxweg, Station Vaartsche Rijn.

4-5
 Tien naoorlogse wijken van Utrecht en Utrecht Zuid

Rotsoord
 Het gebied Rotsoord is het oudste nog bestaande 'industriegebied' van Utrecht. De locatie was uitstekend: net buiten de stadsmuren en gelegen langs de Vaartse Rijn. De Vaartse Rijn was een belangrijke trekvaart tussen de Lek en de Zuiderzee. Het eerste deel van de Vaartse Rijn werd gegraven in 1127 en daarmee is het een van de oudste kanalen van Nederland. Op Rotsoord vond je vooral stenenbakkerijen: ze maakten dakpannen, tegels, plavuizen en 'gewone' bakstenen. De bakkerijen hadden een bijproduct: klompen steen die samensmolten bij te hoge verhitting. Dit paarsrode rotsachtige materiaal – mondsteen – bleef als afval op het terrein liggen en gaf het gebied de bijnaam Rotsoord.

17e eeuw
 Aan het eind van de 17e eeuw maakte Francois (Adriaen Fransz) van Oort er marmel: een gebakken product van klei waarmee je vloertegels kon maken die op marmel leken maar veel goedkoper waren. Hij had het patent en verdiende er genoeg mee om een buitenplaats te laten bouwen die hij Rotsoord noemde. Ook nu nog vind je industrie op Rotsoord zoals de beroemde meubelfabriek Pastoe (Rotsoord 3, www.pastoe.com) en heel gepast - De Boo dat o.a. tegels en bakstenen verkoopt (Brijlantiaan 5, www.deboon.nl).

20e eeuw
 In 1905 werd de watertoren gebouwd, gevolgd door onder meer UMS-Pastoe, machinefabriek Verloop en wasserij Staatsen. Allemaal opnieuw bedrijven waarvoor de functie 'water' van belang was, hetzij in

2

het productieproces, hetzij als aan- en afvoerwag. De concurrentiepositie van de steenbakkerijen langs de Vaartse Rijn werd echter tengevolge van de stijgende grondprijzen in de loop van de twintigste eeuw steeds slechter. Geleidelijk verdwenen ze, en met hen vrijwel alle arbeiderswoningen. Het karakter van het industriële landschap van het "schrale eind" zoals het stuk oever van de Vaartse Rijn tussen binnenstad en platteland in de 19e eeuw genoemd werd veranderde daarmee en werd industriëler. Tot de gemeente Utrecht in 1954 een deel van de gemeente Jutfaas kreeg bleef de smalle strook industrie langs de Vaartse Rijn intact en begon direct daarachter het landelijk gebied met zijn agrarisch karakter. Nog geen halve eeuw later ligt Rotsoord ingeklemd tussen de Vaartse Rijn en de Rivierenwijk in het westen en de woon-wijk Hoograven in het oosten. Daarmee is Rotsoord het enige industriegebied temidden van woonwijken dat de stad Utrecht nog rijk is.

21e eeuw
 Utrecht heeft zich in de twintigste eeuw ontwikkeld tot dienstencentrum; anno 2003 is water nauwelijks nog van betekenis als voorwaarde voor industrie. Maar als belangrijk industrieel monument is het water in de vorm van de Vaartse Rijn behouden gebleven. Van wat zich in het begin van de 20e eeuw in de plaats van de pannen- en tegelfabrieken aan de Vaartse Rijn aan industrie gevestigd heeft is nog het een en ander bewaard gebleven. Ook al staat er helaas geen schoorsteen meer overeind. De Vaartse Rijnvoever is daarmee ongetwijfeld als industriële straat te kwalificeren. En uniek is ze ook, want binnen Utrecht is geen ander voor-

beeld van een industriële straat behouden gebleven. De kades zijn nog intact, zij het op sommige plaatsen sterk in verval. Ze doen alleen nog incidenteel dienst als aanlegsteiger voor een plezier-vaartuig. De voorterrein en zijn ook nog in tact, weliswaar vaak zoal niet verlaten en vervallen dan toch verwaarloosd. Van de bebouwing op de kades domineert de monumentale watertoren het beeld, zowel door z'n hoogte als door z'n gerestaureerde status. Maar ook gebouwen als Witteveen, Fouragehandel Rijnsicht, De Klap, UMS-Pastoe en de plukjes woonhuizen onder de watertoren zijn beeldbepalend. In hun totaliteit versterken water, kades en bebouwing de structuur en het gelaagde karakter van de buurt en de monumentaliteit ervan. Daaraan wordt afbreuk gedaan door verroeste silo's en golfplaten loodsen en moderne bedrijfsgebouwen die bovendien op het land in plaats van op het water georiënteerd zijn. Het gedeelte van de buurt gelegen tussen de straten Heuveloord en Rotsoord enerzijds en de Brijlantiaan anderzijds is niet op het water maar op het land gericht. Hier zijn op kavels van ongelijkmatige grootte diverse bedrijven en instellingen gevestigd, variërend van brandweerkazerne tot bouwmaterialenhandel en van metaalbedrijf tot benzinestation. Daarnaast is er ook sprake van een geringe woonfunctie en van cultuur en educatie in de vorm van een school, een kindboerderij en een poppentruin. Dat lijkt heel divers, maar toch ademt dit stuk Rotsoord een industrieel karakter. Een karakter dat met name veroorzaakt wordt door het Heuveloord en Brijlantiaan dat bijzonder verstandig is. Vooral de kant van de straat Rotsoord richting de Diamant-

weg maakt een verlaten, vervallen en verstaende indruk. Een industrieel en verstaend karakter kleeft ook sterk aan de landzijde van Heuveloord. Het gedeelte van de straat Rotsoord met UMS/Pastoe met daartegenover de volkstuintjes en het woonhuis van de directeur van de voormalige wasserij Staatsen heeft een goede uitstraling. Het zou nog veel sterker kunnen zijn met minimale middelen als iets meer openheid en zorg voor het groen aan de straatkant. De Vaartse Rijnzijde van Heuveloord met UMS/Pastoe, het complex van de watertoren, de plukjes woonhuizen en Witteveens installatietechniek is mooi, gaaf en heel beeldbepalend voor de gelaagde structuur van de wijk.

Faience- en Tegelfabriek Holland
 Was op Rotsoord was gevestigd van 1894 tot 1918. De fabriek was en is beroemd om zijn sieraardewerk, tegeltableaus en lambriseringen, beschilderd met fraaie art nouveau decors. Tot op de dag van vandaag wordt het werk van Holland verzameld en zijn er stukken opgenomen in de collecties van diverse (internationale) musea. (Bron: Rotsoord.nu)

1924

1937

Jaren '50

Jaren '50

1956

1960

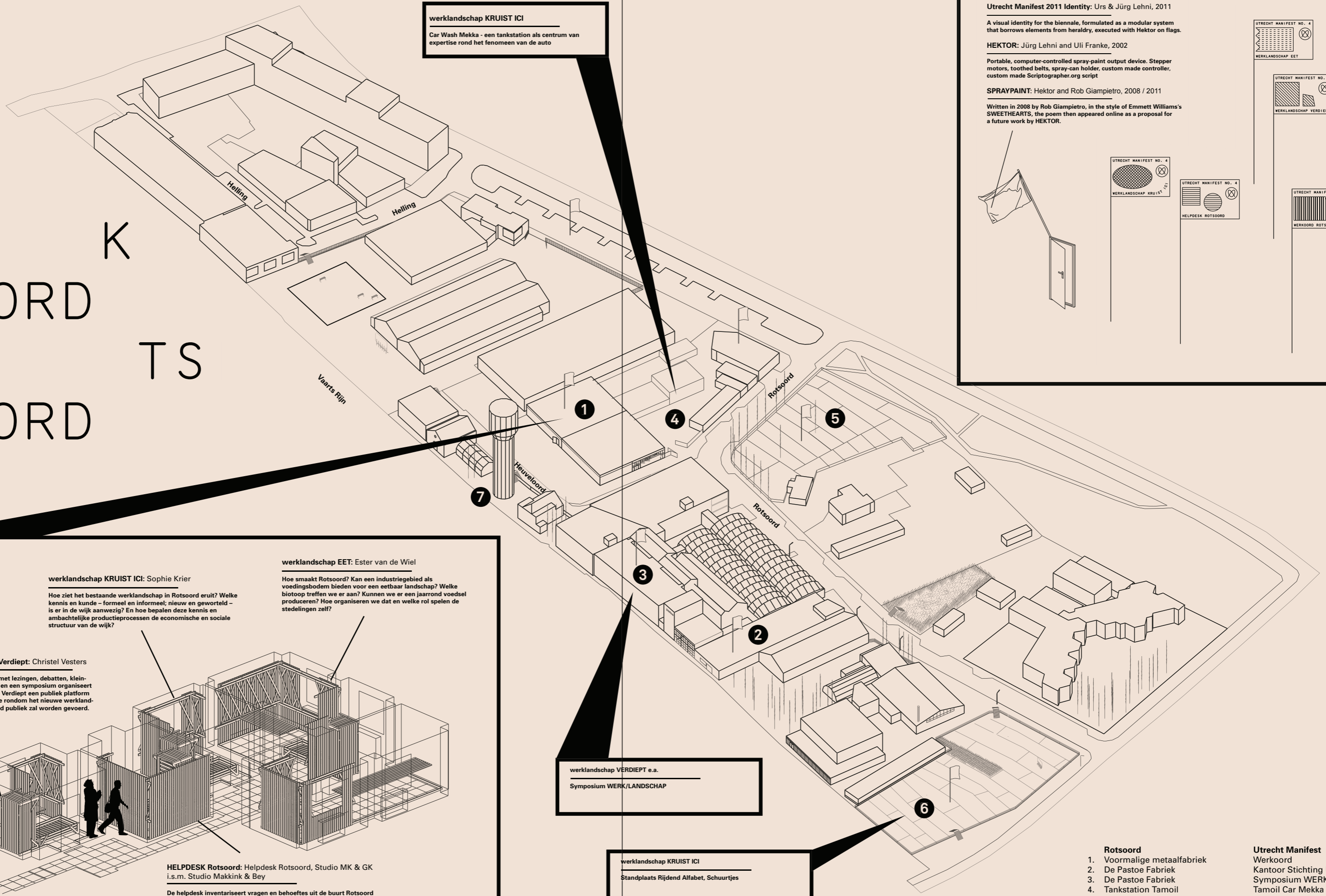
1969

2012: Rotsoord wordt Werkoord; route Rijdend Alfabet, werklandschap KRUIST ICI

2015: masterplan

WER
 OORD
 RO
 OORD
 TS

werklanschap KRUIST ICI
 Car Wash Mekka - een tankstation als centrum van expertise rond het fenomeen van de auto

werklanschap KRUIST ICI: Sophie Krier
 Hoe ziet het bestaande werklanschap in Rotsoord eruit? Welke kennis en kunde - formeel en informeel; nieuw en geworteld - is er in de wijk aanwezig? En hoe bepalen deze kennis en ambachtelijke productieprocessen de economische en sociale structuur van de wijk?

werklanschap EET: Ester van de Wiel
 Hoe smaakt Rotsoord? Kan een industriegebied als voedingsbodem bieden voor een eetbaar landschap? Welke biotoop treffen we er aan? Kunnen we er een jaarrood voedsel produceren? Hoe organiseren we dat en welke rol spelen de stedelingen zelf?

werklanschap Verdiept: Christel Vesters
 In een programma met lezingen, debatten, kleinschalige denktanks en een symposium organiseert Het Werklandschap Verdiept een publiek platform waarop de discussie rondom het nieuwe werklanschap met een breed publiek zal worden gevoerd.

HELPDESK Rotsoord: Helpdesk Rotsoord, Studio MK & GK i.s.m. Studio Makkink & Bey
 De helpdesk inventariseert vragen en behoeftes uit de buurt Rotsoord en bestaat o.a. uit een Vragenbibliotheek en een Antwoordenmagazijn. Mogelijke conclusies zullen worden gepresenteerd in een tentoonstelling.

werklanschap VERDIEPT e.a.
 Symposium WERK/LANDSCHAP

werklanschap KRUIST ICI
 Standplaats Rijdend Alfabet, Schuurrijes

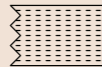
Utrecht Manifest 2011 Identity: Urs & Jürg Lehni, 2011
 A visual identity for the biennale, formulated as a modular system that borrows elements from heraldry, executed with Hektor on flags.

HEKTOR: Jürg Lehni and Uli Franke, 2002
 Portable, computer-controlled spray-paint output device. Stepper motors, toothed belts, spray-can holder, custom made controller, custom made Scriptographer.org script

SPRAYPAINT: Hektor and Rob Giampietro, 2008 / 2011
 Written in 2008 by Rob Giampietro, in the style of Emmett Williams's SWEETHEARTS, the poem then appeared online as a proposal for a future work by HEKTOR.

Rotsoord	Utrecht Manifest
1. Voormalige metaalfabriek	Werkoor
2. De Pastoe Fabriek	Kantoor Stichting Utrecht Biënnale
3. De Pastoe Fabriek	Symposium WERK/LANDSCHAP
4. Tankstation Tamoil	Tamoil Car Mekka
5. Kinderboerderij Nieuw Rotsoord	...
6. Terrein Vicona	...
7. Watertoren	...
8. ...	...
9. ...	...

WERK LAND SCHAP EET

OPROEP
 Werklanschap EET
 zoekt lokale kennis:
 Wat is een typisch
 Utrechts gerecht? Is
 dat Smoort, Vijfschaft
 of de Utrechtse thee-
 randjes? Stuur uw re-
 cept met een foto naar:
 info@werklanschap-
 eet.nl

1

2

3

4

5

6

"Dit jaar is heel anders dan andere jaren, maar dat is elk jaar zo", merkt kweker Wim Bijma op tegen een klant die vraagt naar de beschikbaarheid van een bepaald gewas. Dit gewas is nog niet klaar, "misschien volgende week". Nienke Sybrandy

Hoe smaakt Rotsoord? Biedt het industriegebied een voedingsbodemp voor een eetbaar landschap? Een team van ontwerpers ontwikkelt in samenwerking met amateurs en professionals op het gebied van voedselproductie, tools en strategieën om Rotsoord als culinaire werkplaats op de kaart te zetten. De resultaten hiervan zullen via verschillende evenementen, online en tijdens de tentoonstelling in mei met het publiek worden gedeeld. Op deze pagina volgt alvast een greep uit de projecten.

Lexicon / Food for Thought
 Food for Thought is het lexicon waarin tijdens de vierde editie van het Utrecht Manifest, termen en referenties worden verzameld die betrekking hebben op werklanschap EET.

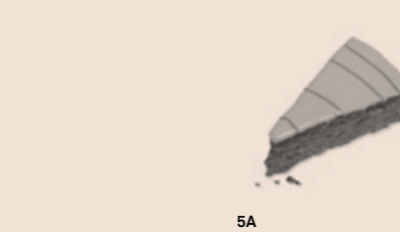
Ester van de Wiel
 Ester van de Wiel is ontwerper van de publieke ruimte. Ze onderzoekt, ontwerpt en test de publieke ruimte in samenwerking met professionals en amateurs die hiermee een raakvlak hebben, uiteenlopend van architecten, landschappers, boeren, verzamelaars, kunstenaars tot ecologen. De projecten variëren in schaal van klein tot groot (van publieke jurk tot masterplan), en in karakter van onderzoek tot realisatie (van atlas tot landschap).

Kenmerkend voor de werkwijze van Ester van de Wiel is de manier waarop zij lokale kennis inzet, gebruik maakt van bestaande structuren en werkt met én op een landschappelijke schaal. Haar ontwerpen zijn agenda, legenda en ontwerp in één. Het onderzoeksgebied van Ester van de Wiel tekent zich de laatste jaren steeds duidelijker af: 'tussentijd, tussenland, leesbaar landschap, eetbaar landschap, uitgesteld landschap'. Terugkerende elementen in de projecten zijn: het agenderen van de opdracht, het zoeken naar nieuwe legenda-eenheden voor een gebied en het ontwikkelen van toekomstscenario's en tools.

Op verschillende brouwdagen, brouwt Henriëtte Waal samen met lokale (thuis)brouwers een Rotsoord bier. Hiervoor zal de mobiele buitenbrouwerij naar Rotsoord komen. Ingrediënten uit de wijk vormen de basis voor de receptuur. Zo wordt het eerste bier gemaakt met het lokale tapwater, Rotsoordhoning en lavendel uit de tuin. De mobiele buitenbrouwerij maakt het mogelijk om op unieke locaties een uniek bier te brouwen; de eerste brouwlocatie is in de boomgaard van Nieuw Rotsoord en de tweede locatie, de wasinstallatie in de wasstraat, biedt ook uitstekende mogelijkheden als koel-installatie tijdens het bierbrouwproces. Het bier heeft zeker twee maanden nodig om te rijpen. Tijdens de eindmanifestatie in mei 2012 zal het Rotsoord bier te proeven zijn in de Buitenbar, onderdeel van de Buitenbrouwerij.

Brouwlocatie 2: wasstraat van Tamoil (1); brouwlocatie 1: boomgaard van Nieuw Rotsoord (2); Bieren van thuisbrouwers Riëks en Sander Banus in de kofferbak (3); Thuisbrouwer Riëks Banus (4); Reinigen Buitenbrouwerij in de wasstraat (5); Restproduct bostel is uitstekend kippenvoer (6).

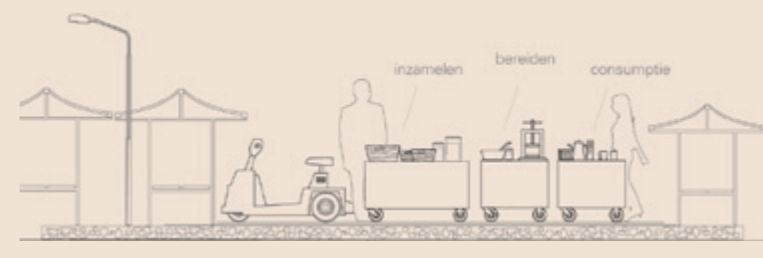
OPROEP
 Werklanschap EET
 zoekt lokale kennis:
 Verbouwt u zelf voedsel op uw vensterbank, balkon of in de tuin?
 Stuur uw 'teeltplan' met een foto en uw adres naar: info@werklanschap-eet.nl

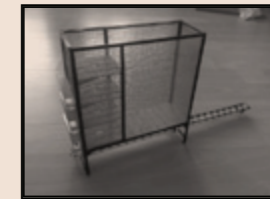
5A

1A

5B

2A

1B

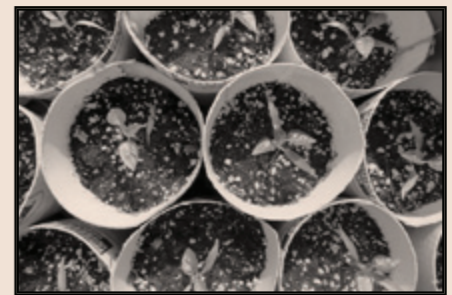
1C

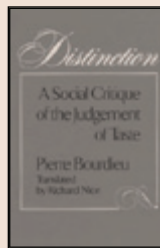
2B

3

4

Pierre Bourdieu,
 La distinction.
 Critique sociale
 du jugement,
 1979

KWALITEIT & Een Proeve van Bekwaamheid: Een serie verkennende gesprekken over het eetlandschap in Rotsoord
 De Franse filosoof Bourdieu schreef in zijn *La distinction, critique sociale du jugement*, dat smaak nauw gerelateerd is aan de sociale groep waartoe je behoort. Zouden we dat ook kunnen vertalen naar een buurt of wijk? Recent onderzoek van de universiteit Gent wijst uit dat het sociale milieu wel degelijk van invloed is op je eetpatroon en zelfs op je gezondheid. Geldt dat wellicht ook voor je leefmilieu? Wat is dan smaak van Rotsoord? En heeft kennis van de wijk wellicht ook invloed op het smaakpalet?

In samenwerking met Daniëlle Arets (House of Commons) organiseert werklanschap EET een serie gesprekken met kenners en deskundigen uit verschillende disciplines. Tijdens die avonden komen telkens andere thema's aan bod zoals: Wat is de invloed van tijd op de kwaliteit van voedsel? Welke biotoop treffen we aan in werklanschappen? En hoe kunnen we die inzetten voor voedselproductie? Op deze pagina vindt u het verslag van de eerste bijeenkomst die op 30 maart j.l. plaatsvond in WERKLANDSCHAP.

Stadslandbouw moet nog een beetje rijpen

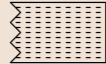
Door Daniëlle Arets

Tomaten uit eigen tuin, bladsla uit die van de buren en vlees van de koe uit de nabije omgeving; zo ziet het scenario van stadslandbouw eruit. In de stedelijke omgeving duiken steeds vaker groene daken, hangende tuinen en tomatenbermen op. Maar is er in Utrecht ruimte genoeg voor dit "nieuwe volkstuintieren" en wat winnen we er eigenlijk mee? Is het gezonder, goedkoper, lekkerder? Die vraag stond centraal tijdens het debat op 30 maart in het werklanschap Rotsoord. Onder de titel Brokkelkaas en Jonge Spruiten spraken Jan Willem van der

Schans (landbouweconoom Universiteit Wageningen en initiatiefnemer van Eetbaar Rotterdam), Garnt Dijksterhuis (sensatie en perceptie expert bij Unilever) en Lars Charas (kok, fruitteiler en landbouw toekomstvoorspeller) over de mogelijkheden van stadslandbouw. NOS kopte onlangs dat de sterke groei van stadslandbouw gerelateerd zou zijn aan de crisis. Is het daadwerkelijk goedkoper eigen boontjes te doppen? Volgens landbouweconoom Jan Willen van der Schans moet de winst gezocht worden in leegstand van kantoren. "Voor gemeentes is het erg gunstig die lege plekken te benutten en dat kan wat hem betreft zeker met stadslandbouw. Een kantoorgebouw biedt uitstekende omstandigheden; er heerst een constante temperatuur en de lichtinval is meestal bijzonder goed. Ik geloof zeker dat het 'vijfde-seizoen' project van ontwerper Nynke Sybrandy (zie Utrecht Manifest/werklanschap EET) over het verbouwen van groenten en fruit op de kantoorgebouwen veel kans van slagen heeft. Maar ook de stad zelf beschikt over genoeg lege plekken; bermen, groenstroken of parkeerplaatsen kunnen makkelijk 'vergroenen, net als de platte daken van veel huizen in de stad." Het grote voordeel van groenten en fruit in de stedelijke omgeving verbouwen is volgens Van der Schans dat de gewassen precies op het juiste moment geogst kunnen worden, en niet, zoals nu een paar dagen te vroeg omdat ze nog getransporteerd moeten worden. De relatie tussen tijd en kwaliteit komt vaak terug deze avond. Veel verse aanplant, jonge producten krijgen vaak een hogere kwaliteitsstempel. Daarentegen geldt voor kazen en wijnen dat ze juist moeten rijpen om aan kwaliteit te winnen. Waar ligt de tijdsgrens? En proeven we eigenlijk wel het verschil? Het blijkt lastig, niet in de laatste plaats omdat de kazen op het proefbord qua kleur misleidend zijn. Voor het proeven neem je de hele omgeving mee

vertelt Garnt Dijksterhuis; de omgeving waarin je proeft, het gezelschap waarmee je proeft, je eigen ervaringen en verwachtingen; dat hele palet bepaalt de smaaksensatie en intensiteit. Maar is de stedelijke omgeving echter wel zo gezond? Veel stedelijke grond is vervuild en er is nauwelijks bodemtoezicht. Volgens Jan Willem van der Schans moeten we daar beslist niet te kleinzielig over doen. "Ik zou zeggen gewoon beginnen. De stadse grond is van prima kwaliteit." Van der Schans en Charas geven wel aan dat kennis en expertise van boeren intensief betrokken moet worden bij stadslandbouw. Toch moeten we ook niet verwachten dat stadslandbouw de gewone landbouw meteen gaat overnemen. Het voegt veel toe aan de stad; niet alleen goede en verse producten, maar zeker ook een belangrijke beleving. Iedereen weet dat het samen tuinieren goed is voor het wijk- en buurtcontact en een beetje wroeten in de tuin is beslist gezond voor de stressvolle stadsbewoners." Op termijn is het overigens wel bevorderlijk dat de Nederlandse overheid zich gaat bezig houden met deze eetordering. In andere landen is dit een wezenlijk onderdeel van het ruimtelijke orderingsbeleid. Hoe ziet de toekomst van Utrecht er volgens het forum uit? Is de stad over tien jaar daadwerkelijk een hof van ede? Lars Charas ziet vooral kansen voor de visvangst in en om Utrecht. Van der Schans en Dijksterhuis delen de visie dat de intensieve veeteelt in Nederland onhoudbaar is, maar zien nog niet zoveel brood in de visvangst. Wel is het forum ervan overtuigd dat we een flink groenere stad zullen gaan creëren; daktuinen, geveltuinten, balkon-tuinen staan nog maar in de kinderschoenen; als we de ideeën over groenbeleving een beetje laten rijpen dan kunnen we zeker een weelderiger groene en voedzame stad krijgen.

- 1 Ontwerpen Nienke Sybrandy: Office Green supplies (A), Kweekantoor (B), Bureau Overtoom (C)
- 2 Ontwerpen Lucas Mullié & Digna Kosse: 1000-jarig-Ei-Fabriek (A), Voedselmembraam (B)
- 3 Maaike Bertens: Cresspesto
- 4 Rotsoord Kiemt: De zaden van het verdeelcentrum zijn ont-kient
- 5 Dorus Faber en Petra Hekkenberg: Spoorpunt (A) en spoorpuntmobiel (B)

LEXICON / Food for thought

A
 Aardappelers
 Aardbei
 Aardbeien-Academie
 Analooft
 Autoband

Eetbare Bloemen
 Eetbare Kantoortuin
 Enfleurance
 Escoffier
 Extremofiel

een pesto met rozemarijn, amandel, zachte geitenkaas en gedroogde abrikoos. (MB)

denschat om over smaken te praten. We onderscheiden de basissmaken (zoet, zout, zuur, bitter en umami) maar kunnen nauwelijks de smaakverschillen tussen 2 zoute blauwschimmelen beschrijven. "Wellicht zou het helpen als we voor smaak net zo'n woordenschat als voor wijnen ontwikkelen".

laten. (DA)
 Universiteit van de smaak
 Urban Heat Islands
 Utrecht Manifest
 Utrechtse spoorpunten

CURATOR

Ester van de Wiel (EW)
 Q. Hoe smaakt Rotsoord? Biedt het industriegebied een voedingsbodembodem voor een eetbaar landschap? Kunnen we, in samenwerking met amateurs en professionals op het gebied van voedselproductie, tools en strategieën ontwikkelen om Rotsoord als culinaire werkplaats op de kaart te zetten?

PRODUCT DESIGN

Daniëlle Arets (DA)
 Q. Met welke experts op het gebied van voedsel (productie - distributie - consumptie - receptie) gaan we in gesprek om de verschillende smaken van Rotsoord te verkennen?
 A. Antonia Mazel, Garnt Dijksterhuis, Hein Daanen, Jan-Willem van der Schans, Klaas Drupsteen, Lars Charas, Laura Kleerkooper, Marc de Droog, Martin Dijkstra, Michiel Korthals, Ronald Pereboom, Tracy Metz

Dorus Faber + Petra Hekkenberg (DF + PH)
 Q. Welke typisch Utrechtse gerechten of producten zijn er? Zijn deze op de Utrechtse markten herkenbaar als lokale specialiteit? Op welke wijze worden ze aan de man gebracht tijdens de dinsdagmarkt op het Smaragdplein?
 A. Utrecht kent een veelzijdige reeks aan lokale specialiteiten. Deze zijn op de wekelijkse versmarkten ondervertegenwoordigd of niet als zodanig herkenbaar. De markt is van oudsher de plek voor de verkoop van goederen uit de nabije omgeving, maar wordt daar tegenwoordig nauwelijks meer voor benut. Kan de markt opnieuw een plek worden voor het lokale product?

Nienke Sybrandy (NS)
 Q. Kan er op de werkplek voedsel verbouwd worden? Wat is de invloed van het kunstmatige vijfde seizoen op de teelmogelijkheden?

In het 5e seizoen van het kantoorlandschap wordt een nieuwe zaai- en oogst kalender geschreven. Hier biedt de Desktoop de werknemer een plek waar kan worden gewerkt en gekweekt. De zorg voor de gewassen gebeurt er telkens, zoals je een telefoonkrabbel maakt terwijl je belt. Het oogsten gebeurt er vlak voor de lunch en bij de koffiemaat worden de laatste lichtrecepten besproken.

Henriëtte Waal (HW)
 Q. Hoe smaakt een Rotsoord-bier? Welke lokale ingrediënten zijn er voor handen? Welke recepten worden door Utrechtse amateursbrouwers gebruikt?

Lucas Mullié + Digna Kosse (LM + DK)
 Q. Wat is de relatie tussen voedsel en tijd? Kan voedsel verser worden doordat het ouder is? Zijn er alternatieve methodes van conserveren die niet alleen het oogstmoment uitstellen, maar tegelijkertijd ook smaak- en textuurveranderingen teweeg brengen?

A. De moderne keuken: Een keuken van deze tijd zou efficiënt, snel en smaakvol moeten zijn. Om de benodigde acties van de gebruiker te beperken, moet de keuken intelligent zijn. Verbindend koken: Een nieuwe manier van koken. Moment van bereiding en moment van consumptie zijn niet direct aan elkaar gekoppeld, maar zijn wel verbonden.

A. Wanneer je rijping, rotting, fermentatie etc. niet meer beschouwd als iets ongewenst, ben je in staat om voedsel zichzelf te laten bereiden. Niet als in het werklandschap, is in deze nieuwe keuken de planning essentieel. De acties zijn beperkt, maar de afstemming moet doordacht zijn.

Maaike Bertens (MB)
 Q. De werkweek kent momenten van ontspannen, wachten en pauzeren. Kan deze pauzertijd ingezet worden voor het kweken, bereiden en consumeren van voedsel op straat? Wat kan je in één week kweken? Wat zijn de Utrechtse ingrediënten en welke route leg je af om die te verzamelen?
 A. De 'nieuwe werker' wil graag snel slowfood consumeren.

(LANDSCHAPS-) ARCHITECTUUR & STEDENBOUW

Casper Schuuring + Frank Stroeken + Noël van Dooren (CS+FS+ND)
 Q. Hoe kunnen we industriële biotopen inzetten voor voedselproductie? Kan de stedeling zelf of collectief voedsel verbouwen in zijn wijk? Kan het groen in de legenda ook eetbaar zijn? Welke biotopen treffen we aan in het werklandschap? Wat kan er in dit landschap geteeld worden? Wie is de stadboer?

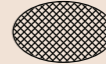
A. Utrecht kliemt zoekt biotopen voor voedsel in de stad. In de zoektocht ligt de focus op 'de plek', 'de plek' en 'de gebruiker'. 'De plant': welke gewassen kunnen we zinvol in de stad telen? Wat past goed bij deze stad? 'De plek': welke fysieke ruimte biedt de stad? En wat moet er gebeuren om die ruimte beschikbaar te maken? En natuurlijk 'de gebruiker': wie gaat voedsel telen? En waarom?

BEELDENDE KUNST

Marcel Blekendaal (MB)
 Q. Wat zijn de verhalen van de stadsboer? Welke reis maak je door een eetbaar landschap?

GRAFISCH ONTWERP

Koehorst in 't Veld (KV)
 Q. Hoe ontwerp je een identiteit voor werklandschap EET dat er lekker uitziet?

WERK LAND
 SCH A P
 K R U I S T
 I C I

Het onderzoeksproject werklandschap KRUIST ICI vertrekt vanuit een reeks vragen: hoe ziet het bestaande werklandschap in Rotsoord eruit? Welke kennis en kunde - formeel en informeel; geworteld en nieuw - is er in de wijk aanwezig? Hoe bepalen deze vakkundige productieprocessen de economische en sociale structuur van de wijk?

onderzoeken uitgezet naar de ruimtelijke en economische condities van de diverse soorten bedrijvigheid in Rotsoord. Workshops met het lagere en hogere kunst- en cultuuronderwijs verbinden dit proefonderzoek naar dit nieuwe begrip van 'werk' met de nieuwe lerende generatie.

Sophie Krier
 Sophie Krier is ontwerper en onderzoeker. In *Field Essays* schrijft en publiceert zij over de wisselwerking tussen veldwerk en reflectie in ontwerpproces. Recent werkte Sophie Krier aan een aantal symposia over het 21ste-eeuwse beeld, - ambacht, en - leren. Tussen 2004 en 2009 was zij hoofddocent aan de Gerrit Rietveld Academie. Vanuit haar ontwerppraktijk ontwikkelt Krier tentoonstellingen, symposia en publicaties. "Ik ontwerp niet zozeer fysieke dingen maar ervaringen en verbeelden van het aanwezige potentieel aan vaardigheden en expertise in Rotsoord en omgeving: de b van brandweer, de e van ecoloog, de j van jurist en alle uiteenlopende kundigheden daar tussenin, worden opgenomen in een beeldende inventaris. De inventaris vormt de blauwdruk voor nieuwe kruisbestuivingen en productiemogelijkheden in het gebied; wat gebeurt er als de paraatheid van de brandweerman wordt gekoppeld aan de onzichtbare handschrift van de autoschade expert? Zijn concierge en criminoloog alleen alfabetisch aan elkaar verwant, of ontstaan in deze combinatie nieuwe mogelijkheden? Met dit netwerk aan makers en enthousiasme als een denkbeeldige, gedistribueerde werkplaats, gaat een team van uitgenodigde ontwerpers aan de slag met voorbeeldprojecten die het potentieel van dit bijzondere netwerk verbeelden en testen. Parallel hieraan worden

1

3

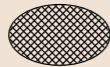
2

"Onderzoekend ontwerpen houdt voor mij in: je oordeel uitstellen en ruimte maken voor experiment. Accepteren dat je niet weet waar het eindigt. Er doet een vraag op en als ontwerper ga je zoeken naar de vragen die daar weer achter schuilen. Als ontwerper beschouw ik mijzelf als bemiddelaar maar tegelijk neem ik ook altijd positie in een politiek, economisch en sociaal krachtenveld; de kunst is om deze positie steeds te herzien en te herijken. Wat is de juiste houding - wat moet er gebeuren? Dat vraag ik mij continu af." Sophie Krier, curator werklandschap KRUIST ICI

1 Casablanca, 2010. Een stomerij adverteert haar kunsten op de façade van de winkel. Een expertise wordt een handschrift, zichtbaar in de wijk. (Photo: Dawn Ray, Ici Casa, Ville Inventive.)

2 Rotsoord, november 2011. Speurend naar de Rotsoord van nu komen we deze hedendaagse misbaksel tegen. Wat kan de waarde van een misbaksel zijn? (Photo Sophie Krier)

3 Diagram Migratie Flexwerkers Nederland (2011)

1

2

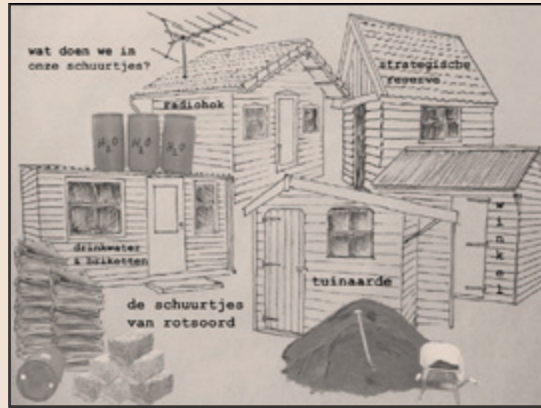
4

5

6

3

OPROEP
 Nagelstylistes gezocht voor speciale manicure in auto-stijl, zaterdag 9 juni, 11h-13h! Meld je aan via kruist@utrechtmanifest.nl

1-3 Schuurtjes, Arne Hendriks & Joanna van der Zanden
 4 Het Rijdend Alfabet: Letterborden, Cathelijne Montens
 5 B van Bloemist Sierstuk
 6 Referentiebeeld: Bloemen

Schuurtjes

Kan de schuur als potentiële kleinschalige productieruimte worden geactiveerd en van economische waarde zijn voor de buurt? – Arne Hendriks & Joanna van der Zanden

Ach, het heeft niet zo veel om het lijf. Ik doe er af en toe maar wat, of ik bewaar 't allemaal, want je weet niet op welk moment 't van pas komt, toch? Het zijn de meest gehoorde reacties van wijkbewoners op de vraag wat ze in hun schuurtje doen. Toch worden in deze uit het straatbeeld onttrokken, vaak zelfverbouwde en rommelige gebouwtjes handelingen verricht en spullen bewaard die in de toekomst wel eens de levensader van de wijk kunnen blijken.

"Het schuurtje behoort tot het onuitgesproken domein van de verbeelding."

"Meer dan welke architectuur ook verbeeldt het schuurtje de te loorgang van onze maakcultuur. Naast fiets, tuinmeubel en diepvrieskast is er vaak niet veel ruimte meer voor een werkbank. De vraag is of wij het ons in deze onzekere economische tijden wel kunnen veroorloven om onze schuren buitenspel te zetten."

Arne Hendriks en Joanna van der Zanden geven in hun schuurtjes alvast een voorzet. Ze laten zien dat juist deze kleine dagelijkse rituelen een cultuur in stand kunnen houden waarin kennis wordt onderhouden en gedeeld.

Vroeger lag de werkplaats aan de straat, het huis lag daarachter. Tegenwoordig liggen de schuurtjes onzichtbaar aan binnentuinen, voor de burenscholen achter siergras en tuinfakkel. Maar wat gebeurt er wanneer we de wijk binnenstebuiten keren en de schuur weer centraal stellen? De activiteiten die nu al plaatsvinden in de schuren in de buurt zijn uitvergroot en vormen het denkbeeldig

netwerk van een zelfregulerende wijk. In dit model van wijkautonomie ontstaat er ruimte voor een economie van het 'iets' (het iets doen, produceren, repareren, bewaren). Dit 'iets' vertegenwoordigt de strategische reserves van de wijk (in kennis, in netwerk, in materie). De 5 nagebouwde schuurtjes belichamen het vieren van wijk gebonden productionele kennis – vooral ook om niet te vergeten dat zo iets nog steeds tot de mogelijkheden behoort.

Het Rijdend Alfabet

Hoe kan ik de aanwezige expertise vieren, en het productiepotentieel zichtbaar maken en verbinden? Kan de wijk in een ruimtelijke stalenkaart verbeeld worden? – Cathelijne Montens

Wat als we eens aan de hele wijk laten zien hoeveel bijzondere vakmensen hier dagelijks in hun eigen werkplaats aan het werk zijn en wat zij maken? Met de inventarisatielijst van beroepen in de hand, vroegen we een bloemist, een tegelspecialist, een stoffeerder en een aantal andere makers om ieder hun eigen, ruimtelijke letter uit het alfabet te maken. Samen vormen ze een stalenkaart van wat de wijk aan technieken en materialen zoal te bieden heeft. In mei komen de letters uit de verschillende werkplaatsen tevoorschijn en trekken ze er, gemonteerd op aanhangwagens, in een stoet op uit. Iedereen kan ze dan bekijken. Als Het Rijdend Alfabet halverwege de tochten door de wijk bij haar stand-

plaats halt houdt, wordt de tentoonstelling voor heel even een verkoelende buitendouche dienst doet? Weet je welke velen jouw auto heeft? De auto als cult object en als treftpunt voor fans en deskundigen: dat is Car Mekka. Kom je nagels stijlen in de lakkleur van je auto, beluister de wasserij geschiedenis van Rotsoord tijdens een rit door de wasstraat, of beleef een avondje film kijken in de openlucht. Wat je ook doet, neem je auto, (bak)fiets, of brommer mee!

De auto is een extensie van ons lichaam, van onze persoonlijkheid en van onze verlangens om van A naar B te raken – van onderweg te zijn. We zijn verslaafd aan transport, en de auto is een van de meest geliefde vervoersmiddelen. Zonder de auto zijn we nergens. We zouden voor zo'n belangrijk object – waarmee we onszelf psychologisch en fysiek identificeren – moeten zorgen zoals we voor onszelf zorgen. Het onderhouden van chroom en lichaam verlengt in beide gevallen de levensduur; je zou kunnen zeggen dat wij onze auto's zijn geworden, net zoals auto's naar ons zijn gemaakt. I am it, It is Me: We Are!

Car Wash Mekka

De auto als cult-object en als treftpunt voor fans en deskundigen: dat is Carwash Mekka. Je nagels stijlen in de lakkleur van je auto, de wasserij geschiedenis van Rotsoord tijdens een rit door de wasstraat beluisteren, of een avondje film kijken in de openlucht. Wat je ook doet, neem je auto, (bak) fiets, of brommer mee!

Kun je van een plek zoals een tankstation een kruispunt van expertise maken? – Cynthia Hathaway

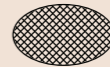
Wist je dat er heerlijk gekookt kan worden op warm gereden motorkappen, dat de duurste

garage in Hoograven, tegenover de begraafplaats.

Electro-technicus en WW II expert E.H.A.M. Valentijn heeft zijn ervaring als monteur opgedaan in het Koninklijke leger – hij vervaardigde in de tijd instrumenten voor vliegsystemen. Nu traceert hij onderdelen uit de hele wereld (Italië, Duitsland, Filippijnen, Engeland) en repareert hij oude militaire voertuigen, diverse apparatuur en uniformen. Vaak zijn bepaalde onderdelen inmiddels uit productie en moet hij hiervoor aanpassingen maken. Valentijn stopt niet bij de onderdelen – hij traceert ook mensen, gebeurtenissen, locaties, materialen... Dit doet hij allemaal vanuit zijn

Wat is het werk van een dichter? Wat doet een dichter? En wat heeft een dichter nodig? Vanuit zijn huis in Tolsteeg vertelt Baban over zijn roeping. Op tafel staan twee kopjes thee en een schotel koekjes. "Zo hoort het hier, toch?"

diskjockey dozenmaker drukker

Inventaris vaardigheden

A

auto fan
 auto expert
 auto spuieter
 auto monteur

Autoschadebedrijf Sham heeft 22 jaar ervaring in auto's repareren en spuiten: "Ik doe alles behalve het interieur." In speciale gevallen maakt S. Remesar eigen gereedschap, bijvoorbeeld voor oude modellen. Onderscheidend vindt hij zichzelf niet – aangezien hij repareert probeert hij zijn handschrift zo onzichtbaar mogelijk te maken.

acrobaat acupuncturist archeoloog

B

body builder beeldhouwer bezorger bibliothecaris bloemist

C

cartograaf citroën kenner cabaretier choreograaf conciërge criminoloog

D

dakdekker dichter

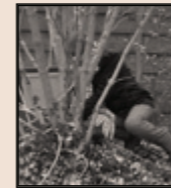

Wat is het werk van een dichter? Wat doet een dichter? En wat heeft een dichter nodig? Vanuit zijn huis in Tolsteeg vertelt Baban over zijn roeping. Op tafel staan twee kopjes thee en een schotel koekjes. "Zo hoort het hier, toch?"

diskjockey dozenmaker drukker

E

ecoloog

Rietveldhof, Tolsteeg. Ecoloog Harmen kijkt de behuizing van de egel na die hij in de gemeenschappelijke tuin heeft geplaatst. (Photo Sophie Krier)

econom edelsmid etaleur

F

fietsenmaker filosoof fotograaf

G

gebarentaal expert groot ouders graffiti kunstenaar goud expert

H

harley davidson lid hygiene specialist houtdraaijer

I

ijzerflechter illustrator instrumentmaker

Electro-technicus en WW II expert E.H.A.M. Valentijn heeft zijn ervaring als monteur opgedaan in het Koninklijke leger – hij vervaardigde in de tijd instrumenten voor vliegsystemen. Nu traceert hij onderdelen uit de hele wereld (Italië, Duitsland, Filippijnen, Engeland) en repareert hij oude militaire voertuigen, diverse apparatuur en uniformen. Vaak zijn bepaalde onderdelen inmiddels uit productie en moet hij hiervoor aanpassingen maken. Valentijn stopt niet bij de onderdelen – hij traceert ook mensen, gebeurtenissen, locaties, materialen... Dit doet hij allemaal vanuit zijn

J

jurist

K

kapper kleermaker kalligraaf

L

lasser lazarsnijder leer expert Lichtkunstenaar

M

manicure expert marktkoopman masseur metaalbewerker metselaar meubelmaker modelbouwer mode ontwerper mimespeler

N

naaister natuurkundeleraar nieuwslezer

garage in Hoograven, tegenover de begraafplaats.

O

onderhoudsman organizer

P

psycholoog postbode preparateur

Q

quizmaster

R

reclame ontwerper rondvaartgids

S

schaker schilder

T

tattoo kunstenaar tegelzetter tolk

U

uitvinder uurwerkmaker

V

verhuizer vinaigrette expert visser vloerlegger vuilnisman

W

waarzegger web kunstenaar weerman/vrouw wegmarkerder wetenschapper wijkhistoricus

X

xenograaf xerografie expert xylograaf

Y

yeoman yogi

Z

zeepmaker zeefdrukker

A

acrobaat acupuncturist archeoloog

B

body builder beeldhouwer bezorger bibliothecaris bloemist

C

cartograaf citroën kenner cabaretier choreograaf conciërge criminoloog

D

dakdekker dichter

E

ecoloog

F

fietsenmaker filosoof fotograaf

G

gebarentaal expert groot ouders graffiti kunstenaar goud expert

H

harley davidson lid hygiene specialist houtdraaijer

I

ijzerflechter illustrator instrumentmaker

J

jurist

K

kapper kleermaker kalligraaf

L

lasser lazarsnijder leer expert Lichtkunstenaar

M

manicure expert marktkoopman masseur metaalbewerker metselaar meubelmaker modelbouwer mode ontwerper mimespeler

N

naaister natuurkundeleraar nieuwslezer

O

onderhoudsman organizer

P

psycholoog postbode preparateur

Q

quizmaster

R

reclame ontwerper rondvaartgids

S

schaker schilder

T

tattoo kunstenaar tegelzetter tolk

U

uitvinder uurwerkmaker

V

verhuizer vinaigrette expert visser vloerlegger vuilnisman

W

waarzegger web kunstenaar weerman/vrouw wegmarkerder wetenschapper wijkhistoricus

X

xenograaf xerografie expert xylograaf

Y

yeoman yogi

Z

zeepmaker zeefdrukker

O

onderhoudsman organizer

P

psycholoog postbode preparateur

Q

quizmaster

R

reclame ontwerper rondvaartgids

S

schaker schilder

T

tattoo kunstenaar tegelzetter tolk

U

uitvinder uurwerkmaker

V

verhuizer vinaigrette expert visser vloerlegger vuilnisman

W

waarzegger web kunstenaar weerman/vrouw wegmarkerder wetenschapper wijkhistoricus

X

xenograaf xerografie expert xylograaf

Y

yeoman yogi

Z

zeepmaker zeefdrukker

A

acrobaat acupuncturist archeoloog

B

body builder beeldhouwer bezorger bibliothecaris bloemist

C

cartograaf citroën kenner cabaretier choreograaf conciërge criminoloog

D

dakdekker dichter

E

ecoloog

F

fietsenmaker filosoof fotograaf

G

gebarentaal expert groot ouders graffiti kunstenaar goud expert

H

harley davidson lid hygiene specialist houtdraaijer

I

ijzerflechter illustrator instrumentmaker

J

jurist

K

kapper kleermaker kalligraaf

L

lasser lazarsnijder leer expert Lichtkunstenaar

M

manicure expert marktkoopman masseur metaalbewerker metselaar meubelmaker modelbouwer mode ontwerper mimespeler

N

naaister natuurkundeleraar nieuwslezer

O

onderhoudsman organizer

P

psycholoog postbode preparateur

Q

quizmaster

R

reclame ontwerper rondvaartgids

S

schaker schilder

T

tattoo kunstenaar tegelzetter tolk

U

uitvinder uurwerkmaker

V

verhuizer vinaigrette expert visser vloerlegger vuilnisman

W

waarzegger web kunstenaar weerman/vrouw wegmarkerder wetenschapper wijkhistoricus

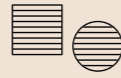
X

xenograaf xerografie expert xylograaf

Y

yeoman yogi

Z

H E L P D E S K R O T S O O R D

1

OPROEP 3

HELPDESK zoekt, koppelt, ontwerpt, implementeert en realiseert vraag en aanbod in Rotsoord en omgeving. Geef uw wensen of uw aanbiedingen door aan: HELP-DESK@Utrechtmanifest.nl

Speciaal voor de bewoners en ondernemers van Rotsoord en omgeving opende Studio Makkink & Bey in Werkoord HELP-DESK Rotsoord. De HELPDESK inventariseert vragen en behoeftes uit de buurt Rotsoord. Inmiddels wordt dit onderzoek met een klein team van ontwerpers op verschillende manieren actief uitgevoerd. HELPDESK-lid Rachelle Klaassen gaat fysiek de buurt in om vragen van bewoners en bedrijven op te halen. Door een op een gesprekken aan te gaan probeert zij persoonlijke behoeftes en wensen te verzamelen en de parallellen en overlap daarin te inventariseren. Via de WERKKRANT doen wij tevens een oproep aan de lezers om hun wensen kenbaar te maken. Daarnaast verzamelt de HELPDESK ook vragen uit het professionele veld, door bijeenkomsten en manifestaties te organiseren.

Vragenbibliotheek
Het onderzoek van de HELP-DESK resulteert in een vragenbibliotheek waarin concrete persoonlijke vragen, wensen en geformuleerde vraagstellingen die een algemene behoefte weerspiegelen, worden verzameld. De vragenbibliotheek vormt een onderdeel binnen de tentoonstelling van de HELP-DESK die in de maanden mei en juni in Werkoord Rotsoord te zien zal zijn.

Antwoordenmagazijn
Parallel aan de ontwikkeling van de vragenbibliotheek, ontwikkelt de HELPDESK het zogenaamde antwoordenmagazijn. Met het antwoordenmagazijn reikt de HELPDESK geen concrete antwoorden op de verzamelde vragen en wensen aan, maar suggesties in welke richting het antwoord te vinden is. Als basis wordt een antwoordenmagazijn aangelegd waarbij bestaande projecten van ontwerpers en kunstenaars te zien zijn die een

potentieel antwoord vormen op vraagstukken over Het Nieuwe Werklandschap. Dit antwoordenmagazijn is het tweede onderdeel van de tentoonstelling en zal als zodanig een dialoog aangaan met de vragenbibliotheek.

Het HELPDESK-team zal ook gedurende de maand mei actief blijven bouwen aan de vragenbibliotheek en het antwoordenmagazijn. Iedereen kan in deze periode zijn of haar vragen kwijt bij de HELPDESK en deze zullen vervolgens worden opgenomen in de tentoonstelling. Daarnaast zullen er interventies en projecten worden geïmplementeerd in de wijk Rotsoord. Zodoende zal de tentoonstelling gedurende de maand mei verder groeien.

Tentoonstelling
Het antwoordenmagazijn met daarin de verzamelde suggesties die mogelijk als ontwerplossing kunnen dienen, vormt de basis voor de tentoonstelling die vanaf 1 mei in Werkoord te zien zal zijn. Het antwoordenmagazijn is onderverdeeld in vijf categorieën die ieder op hun eigen manier een aspect van Het Nieuwe Werklandschap uitdiepen:

- industriële maatwerk
- afval als bouwsteen
- collectieve mankracht
- verbeelding als dienstverlening
- natuurlijke productie

In deze en de komende edities van de WERKKRANT zullen we per keer één van de thema's toelichten.

Industriële Maatwerk
In het huidige werklandschap is de 'maak-industrie' voornamelijk aan de rand van de steden en op industrieterreinen gesitueerd, waarin soortgelijke activiteiten bij elkaar zijn geclusterd. Hierdoor is er weinig direct con-

tact met de consument en zijn vraag en behoefte. De vraag is of deze ontwikkeling ook verantwoordelijk is voor een ander aanbod qua producten, bijvoorbeeld een toenemende standaardisering? In hoeverre kan er in deze geografische scheiding van productie en gebruik nog maatwerk geleverd worden? Het onderdeel 'Industriële maatwerk' binnen de tentoonstelling laat projecten zien waarbij producten op een industriële manier vervaardigd worden, maar waarvan de productie qua schaal en type ook in de stad of een woonwijk zou passen. Productieproces en interactie met de consument voeren de boventoon in de selectie. Veelal zijn het machines of robots die zelfproducerend zijn, maar wel de mogelijkheid tot variatie en persoonlijke voorkeuren bieden. De projecten uit Industriële Maatwerk hebben de potentie om uit te groeien naar een duurzame micro-industrie die aanhaakt bij een vraag of behoefte om zodoende daadwerkelijk een plek in te nemen in Het Nieuwe Werklandschap.

Studio Maarten Kolk & Guus Kusters
In het werk van Studio Maarten Kolk & Guus Kusters zijn leven met de natuur, het milieu, geschiedenis, kleur en omgeving essentiële inspiratiebronnen. Door narratieve verbindingen te maken, bereikt hun innovatieve materiaalgebruik en productieproces een hoog esthetisch niveau. Voor Het Nieuwe Werklandschap is Studio Maarten Kolk & Guus Kusters gevraagd als gast-curator van de HELP-DESK Rotsoord.

1
Alexander McQueen, show spring/summer 1999, dress no.13. Het model dat de witte katoenen jurk toont, staat op een draaischijf met naast haar twee robotarmen. De robots komen tot leven en bestuderen het model. Vervolgens wordt de sfeer agressiever en spuiten de robotarmen in een specifiek verfdeksin op de jurk waarmee de rollen van een productieproces compleet omgedraaid worden: robot wordt mens en mens wordt product.

2 & 4
Mischer Traxler, 'Till you stop, cake theocratieën'
Het werk toont een machine die taarten decoreert, volgens een spirograaf-achtige methode. De machine start met decoreren en stopt wanneer de koper het mooi vindt.

3-6
Unfold, 'L'Artisan Electronique'. In deze installatie kan de kijker het complete productieproces van een custom-made vaas aanschouwen: van (virtueel) pottenbakkerswiel tot het afbakken van de vaas. Het enige verschil met traditionele procédés dat niet de menselijke hand, maar een computer en een 3D printer de vaas vervaardigen.

Team HELPDESK

OPROEP 1

UTOPIA MAKERS WANTED to co-generate and initiate activities and services. Do you have wishes, needs, improvements for Rotsoord/Hoograven? Come to realize them in the Micro Utopias space: here everything is possible. Send your proposal to microutopias@gmail.com. More info at www.microutopias.com. Danielle Dossie is een ontwerper die binnen de kringloopwinkel in hooggraven aan de hand van vragen of wensen van bewoners scenario's gaat bouwen met alles wat binnen de kringloopwinkel voorhanden is. Samen met de bewoners gaat ze settings bouwen die een beleving of concrete antwoord zijn op de vraag.

CURATOR

Studio Makkink & Bey
Q_Hoe ziet het nieuwe werklandschap van Rotsoord eruit?

Studio Maarten Kolk & Guus Kusters
Q_Welke ontwerpen en kunstwerken kunnen als voorbeeld dienen voor het toekomstige werklandschap?

STUDIES

Rachelle Klaassen
Q_Welke concrete behoeftes en vragen hebben de bewoners en bedrijven op Rotsoord?

Studenten Design Academy Eindhoven, Master Social design o.l.v. Rianne Makkink
Q_Welke condities kun je scheppen om een stad te ontwikkelen? Onder leiding van Rianne Makkink onderzoeken de studenten Rotsoord binnen hun eigen ontwerpdracht.

SOCIAL DESIGN

Danielle Dossie
Q_Heeft de kringloopwinkel een grotere potentie dan alleen de verkoop van gebruikte spullen?

Florian de Visser
Q_Hoe kan bedrijvigheid achter gesloten deuren meer transparant worden gemaakt?

Stichting Rotslab
Q_Kunnen cultuur, educatie en het bedrijfsleven een innovatieketen vormen als openbare fabriek voor stedelijke ontwikkeling?

Stichting Tafelboom
Q_Hoe kunnen we stadsbomen, inclusief herinneringen, behouden voor het straatbeeld?

BuurtBios
Q_Hoe breng je het Nieuwe Werklandschap op film tot leven?

PRODUCT DESIGN

Atelier NL
Q_'The Human Soup Machine' demonstreert de verwerking van rauw voedsel tot soep. Hoe kunnen mens en machine één worden?

Lucas Maassen & Sons
Q_Welke mogelijkheden schuilen er binnen strenge arbeidsvoorwaarden?

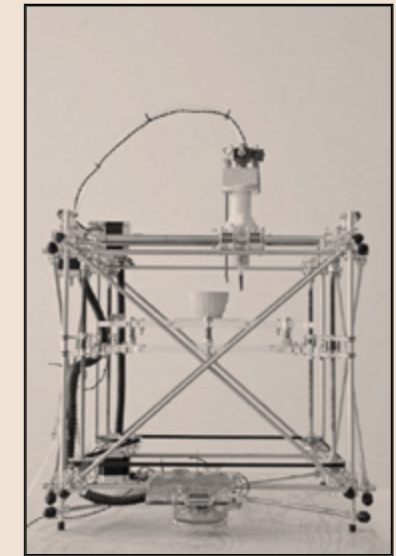
Unfold
Q_Hoe ziet het nieuwe ambacht eruit en welke rol kan het innemen in het nieuwe werklandschap?

GRAPHIC DESIGN

Raw Color
Q_Wat kan grafische vormgeving bijdragen aan het inventariseren van vragen en behoeftes binnen Rotsoord?

WIJK LIAISON

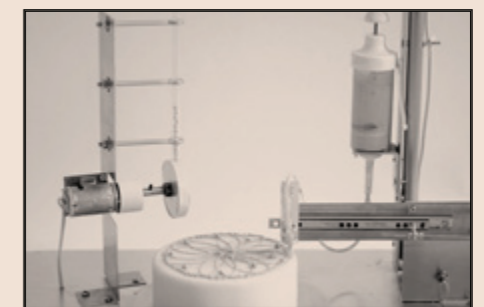
Marijke Reuvers (Rotsoord Nu liaison officer voor de wijk)
Q_Wat levert de 4e editie van Utrecht Manifest op voor de wijk Rotsoord en Hooggraven?

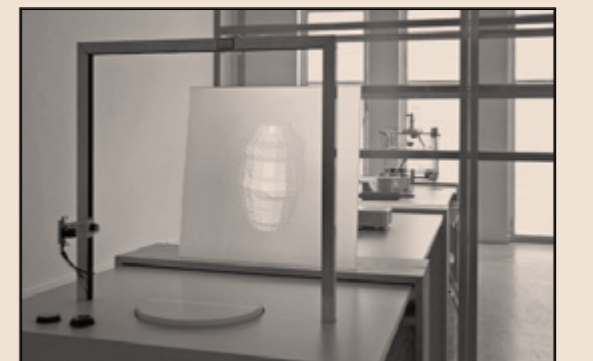
4

OPROEP 2

Plantenasiel zoekt afgedankte planten: als u erover denkt uw plant(en) weg te gooien, stop dan onmiddellijk! Het planten asiel redt verwaarloosde en ongewilde planten. Groot, klein, mooi, lelijk, voor binnen of voor buiten, met of zonder bloemen, stekelig, zacht, lichtgroen of donkergroen. Ik kom de planten bij u thuis ophalen (u kunt ze ook op afspraak buiten achterlaten) mail naar: plantenasiel@rachelleklaassen.com.

2

6

Tafelboom:
Tafelboom spant zich in om de waarde van de boom te behouden, door de gerooide bomen een tweede leven te geven. Egbert Boerma, Jurrian van den Haak en Ruth van Andel zijn de mensen achter de stichting. Zij maken van het gerooide hout terugkeren in de stad, bij de bewoners en gebruikers. Zo blijft de boom onderdeel van de stad, in een nieuwe functie die bij hem past. (tafelboom.nl)

Rotsoord Nu Van 2007-2011
zette Marijke Reuvers met culturele activiteiten Rotsoord (Nu) in de schijnwerpers. Op dit moment werkt zij, op verzoek van de Vrede van Utrecht, samen met collega Sandra Rigter aan een cultureel programma voor o.a. de Oudegeinlaan en de buurt er om heen. Overal in Zuid wordt toegewerkt naar het wijkprogramma van de Vrede van Utrecht in 2013.

WERK LAND SC HA P VER DIE PT

Onderzoek naar het potentieel van Het Nieuwe Werklandschap is niet alleen van betekenis voor de ontwerpdiscipline. Het sluit aan bij een brede maatschappelijke beweging die vraagt om een nieuwe visie op onze economische (productie) processen, meer betrokkenheid en inspraak bij de inrichting van onze leefomgeving, ons sociale stelsel, het onderwijssysteem en de arbeidsmarkt. In een programma met lezingen, debatten, kleinschalige denktanks en een symposium organiseert werklandschap VERDIEPT een publiek platform waarop deze discussie rondom het nieuwe werklandschap met een divers publiek zal worden gevoerd. Het werklandschap VERDIEPT loopt zo als onderzoekstraject parallel aan de andere projecten en onderzoekt en beschouwt het thema vanuit een theoretisch perspectief. De focus ligt hierbij op de spil van de biënnale, de relatie tussen werk en landschap. De inzichten en resultaten van deze verdieping zullen hun weg vinden naar het publiek in de vorm van een symposium en in een publicatie, die zowel langs digitale als analoge weg wordt verspreid.

Werkkrant
 Parallel aan het discursieve programma, publiceert werklandschap VERDIEPT de WERKKRANT; een platform in tekst en beeld waarin de ontwikkelingen van de verschillende projecten worden gepubliceerd en in context worden geplaatst. Dit kan allerlei vormen aannemen: een verslag van een deelnemer, een interview met de curator, de mening van een buurtbewoner, een up-date met *facts and figures*, bijzonder research materiaal, foto-essays, plattegronden, statistieken etc. Naast de bijdragen vanuit de verschillende projecten wordt de thematiek van Het Nieuwe Werklandschap verder uitgediept aan de hand van (fragmenten uit) theoretische essays, historische bronmateriaal en hypothetische toekomstvisies. De WERKKRANT wordt zowel digitaal als in print verspreid.

Werk/Landschap-symposium
Het Nieuwe Werklandschap vertrekt vanuit de hypothese dat de huidige ontwikkelingen in organisatie van onze productieprocessen en onze manieren van werken, nieuwe condities creëert van waaruit alternatieve modellen voor de inrichting van onze binnensteden denkbaar worden. Design in al haar schakeringen, van productontwerp tot *social design* en *design thinking*, hebben een belangrijke functie. Niet alleen in het ontwikkelen ervan, maar ook in het testen en toetsen van deze mogelijkheden aan economische, sociale en stedenbouwkundige kaders.

De thematiek van Het Nieuwe Werklandschap, en de wijze waarop haar potentieel kan worden vertaald naar de inrichting van onze leefomgeving (op het schaalniveau interieur, straat, wijk en stad) rijkt verder dan de ontwerpdiscipline alleen. Daarom is voor het symposium gekozen om Het Nieuwe Werklandschap vanuit verschillende denkkaders (sociale geografie, architectuur, planning, filosofie) onder de loep te nemen, waarbij het denken en doen in tandem opgaan, en theoretische beschouwing wordt gespiegeld aan voorbeelden en ervaringen uit de praktijk.

Het symposium WERK/LANDSCHAP bestaat uit twee delen:
 1. WERK: In dit deel staan significante ontwikkelingen op het gebied van werk (aard en organisatie) centraal. Hierbij komen thema's aanbod als verbinding, collectiviteit, open en gesloten netwerk, informeel versus formeel, amateur versus professionaal, lokaal versus globaal, utopie versus dystopie.
 2. LANDSCHAP: In dit cluster worden de (ruimtelijke, sociale en economische) implicaties van deze ontwikkeling onderzocht voor onze leef/woon/werk omgeving. Door het 'werken' in plaats van 'wonen' als programmatisch uitgangspunt te nemen, ontstaat er denkruimte om op andere manieren om te gaan met gebiedsinrichting (van interieur, straat, wijk, stad).

Boekenkast Case studies

Richard Sennett, *Together: The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation* (2012), Yale University Press, United States.

Richard Sennett, *The Culture of the New Capitalism*, (2011), Yale University press.

Dietmar Leyk, *Steelcase Work-Space Futures* (eds.), *Working and Living in the City of Knowledge* (2011).

Tom Holert, *Distributed Agency Designs Potentiality* (2011).

Subroto Bagchi, *The Professional*, Penquin, New York (2009).

Alain de Botton, *The Pleasures and Sorrows of Work* (2009).

Gerlinde Schuller, *Designing Universal Knowledge* (2009).

Utrecht Manifest - A Reader, 2009

1
Formeel vs. informeel
 Een van de veranderingen in het werklandschap waar we getuigen van zijn is de vervaging van grenzen tussen bepaalde begrippen en nieuwe indelingen daarbinnen: de verhouding tussen formele en informele economie, de verdeling tussen werk en vrije tijd is minder star, de grens tussen amateur en professional vervaagt. De werkrant bekijkt een aantal ontwikkelingen.

"The informal economy seems to be a permanent feature of both high, middle and low income countries. Due to the actual economic crisis, people are pushed from the formal to informal economy. Rapid urbanisation is a factor as well. While the problem of size measuring is not insignificant, most observers agree that the informal economy is large and growing and will be an enduring feature of the economy of mega-cities." (Ministerie van Justitie, B.M.J. Slot.)

E-Quality, kenniscentrum voor emancipatie, gezin en diversiteit, pleit voor meer erkenning van onbetaalde en informeel werk omdat dit veel invloed heeft op de kwaliteit van het bestaan. Door erkenning hiervan door beleidsmakers kan er dus een verschil ervaren en gemaakt worden met betrekking tot die gebieden. (Plantenga, J. & M.J. Sloep, E-Quality. Rekenen met onbetaalde arbeid. Een onderzoek naar de intergratie van onbetaalde arbeid in macro-economische concepten en modellen, 1995.)

2
Mondragon, Spanje
 "Tijdens het naoorlogs kapitalisme en in een vijandige omgeving een coöperatief sociaal model ontwikkelen: dat is een wonder." (VPRO Tegenlicht, 'Het Wonder van Baskenland'. Documentaire, regie: Kees Brouwer)

"In an industrial, and now post-industrial age, that has turned people in to disposable assets, into tools at the service of capital, it is so hopeful to experience business at scale that chooses to honor the essence of humanity over the accumulation of wealth in service of capital." (Jeffrey Hollender, a leading authority on corporate responsibility, social equity and sustainability, on his experience with the mondragon cooperative corporation, located in the basque region of Spain.)

Year of the Cooperatives
 "Cooperatives are a reminder to the international community that it is possible to pursue both economic viability and social responsibility." (United Nations Secretary-General Ban Ki-moon.)

3
Time/Bank
 De kunstwereld heeft een eigen timebank waar tijd als valuta wordt gebruikt: e-flux startte time/bank in 2010. Time/bank is een platform waar mensen tijd en vaardigheden kunnen bundelen en verhandelen, en zo geld omzeilen als de maat voor waarde. time/bank is gebaseerd op het uitgangspunt dat iedereen in het culturele veld iets bij te dragen heeft en dat het mogelijk is een alternatief voor de bestaande economie te ontwikkelen en te onderhouden door behoeften te verbinden met niet erkende middelen. Inmiddels hebben meerdere andere kunstinstellingen het concept overgenomen. In Nederland heeft Stroom Den Haag een vestiging van time/bank geopend.

CURATOR
 Christel Vesters
 Q_Hoe kunnen we inhoudelijke verdieping, kennisontwikkeling en de dialoog tussen verschillende disciplines blijven verstrekken ondanks de huidige economische en ideologische uitholling van ons culturele veld? Hoe overtuigen we politiek en publiek van de maatschappelijke meerwaarde van cultuur en vormgeving en kunst in het bijzonder?
GRAFISCH ONTWERP
 Arthur Roeloffzen
 Q_Hoe kunnen activiteiten, inhoud en omvang van Utrecht Manifest no. 4 inzichtelijk worden gemaakt voor het brede publiek en het vakpubliek?
RESEARCH
 Simone Kleinhout & Michelle Franke
 Q_Wat is social design?

WIR: In Zwitserland is het ruilsysteem onder de naam WIR, Wertschaftsring, een geaccepteerd onderdeel van de gewone economie. Het WIR systeem waarin bedrijven goederen en diensten ruilen of barteren blijkt een stabiliserende invloed te hebben op de geldeconomie. In tijden van economische voorspoed krimpt het WIR systeem en maakt iedereen gebruik van het gewone geldsysteem. (Wikipedia)
Ruilhandel: (de(m,)): handel waarbij koopwaren tegen andere in plaats van geld verwisseld worden. syn. barterhandel, barter, barterhandel; (internationale) ruilhandel, compensatiehandel. (Van Dale)
Free-lance: Adjective: 1. working for different companies at different times rather than being permanently employed by one company; a freelance journalist. 2. independent or uncommitted in politics or personal life. / Adverb: earning one's living in such a way; I work freelance from home. / Noun: 1. a person who earns their living in such a way. 2. historical (often free lance) a medieval mercenary. / Verb: earn one's living as a freelance. / Origin: early 19th cent. (denoting a mercenary); originally as two words.
Informele economie: die buiten de officiële statistieken valt, als gevolg van niet of onvoldoende rapporteren. Het informele circuit: deel van de arbeidsmarkt dat zich grotendeels onttrekt aan overheidsbemoeienis. (Van Dale)

AGEND

A

Gedurende de vierde editie van het Utrecht Manifest worden tal van workshops, lezingen, filmavonden en andere bijeenkomsten georganiseerd in en rondom de wijk Rotsoord in Utrecht. Hier vindt u een greep uit de groeiende lijst van activiteiten. Voor de laatste informatie kijk op onze website.

MAART

Za 3

EET
1e brouwdag, Rotsoord Bier
brouwen. Henriëtte Waal brouwt samen met lokale (thuis)brouwers een Rotsoord bier. *Locatie: Boomgaard van Nieuw Rotsoord (entree aan Rotsoordzijde). Tijd: 11-18 uur.*

Za 10

EET
2e brouwdag, Rotsoord Bier
brouwen. Henriëtte Waal brouwt samen met lokale (thuis)brouwers Riëks en Sander Banus een tweede Rotsoord bier. *Locatie: In de wasstraat van Tramoil, Briljantlaan 15, Rotsoord. Tijd: 11-18 uur.*

Vr 30

EET
Kwaliteit: jonge spruiten & brokkelkaas. Een serie verkenkende gesprekken over het Werklandschap EET in Rotsoord. Kwaliteit zoomt in op de invloed van tijd op (de perceptie van) kwaliteit, i.s.m. Daniëlle Arets (House of Commons) Sprekers: Jan Willem van der Schans, Garmt Dijkstra, huis en Lars Charas. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 20-22 uur.*

APRIL

Di 3

KRUIST ICI
Openbare les in het kader van de studie naar thuiswerken met studenten van de Design Academy Eindhoven, afdeling Living, onder leiding van Mara Skuje- niece. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 13-17 uur.*

Vr 6

KRUIST ICI
A van Aandacht. Eerste uit een serie van drie avonden waarin we op zoek gaan naar expertise van Het Nieuwe Werklandschap, met o.m. film van Joost Conijn en lezing over 'Joy Riding' van Cynthia Hatha-way. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 19-21 uur.*

Vr 13

EET
Een proeve van bekwaamheid. Tweede in een reeks verkenkende gesprekken over het Werklandschap EET in Rotsoord waar het thema smaak en de vraag of deze

gebonden is aan context, locatie of afkomst. I.s.m. Daniëlle Arets (House of Commons). Sprekers: Michiel Korthals, Antonia Mazel en Ronald Pereboom. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 20-22 uur*

Vr 20

VERDIEPT
After the Factory. Filmprogramma en nachtwandeling door de wijk Rotsoord op zoek naar de sporen van haar industriële geschiedenis. I.s.m. Expodium. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Tijd: 20-24 uur.*

Ma 30

EET
Utrechtse Spoorpunt Express. Van 10.00 tot 12.00 uur, Twijnstraat, Hoograven en van 12.00 tot 14.00 uur, Bakkersbrug, Utrecht Centrum.

MEI

Di 1

OPENING

Feestelijke opening Het Nieuwe Werklandschap. Opening van alle Utrecht Manifest projecten: Help-desk Rotsoord, werklandschap EET, werklandschap KRUIST ICI, werklandschap VERDIEPT. Journalist, schrijfster, kunstredacteur en internationaal correspondent Tracy Metz zal de openingsrede voor haar rekening nemen. *Locatie: Werkoord Rotsoord en verschillende locaties in de omgeving. Vanaf 16:30*

KRUIST ICI

Pimp my Car and Me. Met lichtkunstenaar Jan Willem Campmans. Breng je auto, bakfiets, brommer of busje, je familie en je vrienden en laat je samen vereeuwigd door de schilderhand van Jan Willem L. Had je altijd een verre reis willen doen, of een Bentley willen rijden? Dit is je kans! *Locatie: Tamoil Car Wash, Tijd: 21-23 uur.*

EET

Rotsoord Bier Proeverij i.s.m. Henriëtte Waal. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 19-21 uur.*

Di 1 + 8 + 15 + 22 + 29

EET

Utrechtse Spoorpunt Express op de wekelijkse Versmarkt op het Smaragdplein.

Dorus Faber + Petra Hekkenberg. *Tijd: 12.00 tot 14.00 uur.*

Di 1 (t/m 1 juni)

EET

Utrecht Kiemt: Kwekerij zonder Land. Op 1 mei opent het plantenverdeelcentrum op het braakliggende Viconaterrein.

Vr 4

KRUIST ICI

B van Beweegelijk. Tweede in een reeks avonden omtrent de expertise van Het Nieuwe Werklandschap, met o.a. Virginia Tassinari I). *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140. Tijd: 16-18 uur.*

Za 5

KRUIST ICI
Know How Show Workshop 1/3. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140. Tijd: 17-20 uur.*

KRUIST ICI

Praalwagen Expositie route 1 Car Mekka Beauty Day. *Locatie: verschillende routes door Rotsoord. Tijd: 17-20 uur.*

Wo 9 – Zo 13

HELPDESK

Continuo van Florian de Visser. Naar aanleiding van het project Continuo zal Florian de Visser de productielijn die zich afspeelt achter de muren van de Pastoe fabriek zichtbaar maken in het straatbeeld van Rotsoord. *Locatie: Op de stoep van de Pastoe-fabriek.*

Vr 11

EET
Rotsoord Bier proeven Proeverij i.s.m. Henriëtte Waal (zie 1 mei)

KRUIST ICI

Cleaning & Organizing Day. Je auto ben je zelf. Zorg je er goed voor? Met Serto Solutions van thuiszorgmedewerker Paul Serto, tips & tricks van organizer Ardy Kuipers en speciale doekjes van mode ontwerper Marina Toeters. *Tijd: 16-19 uur.*

KRUIST ICI

Great Drive Thru Debate. Bill & Glen's Great Drive-Thru Debate is een must-see: Met de grote praatjes van Automotive College leerlingen Glenn van Es & Bill van Middendorp en onderscheidingslintjes van mode ontwerper Melissa Petersen-Bonvie.

Vr 18

KRUIST ICI

Know How Show Workshop 2/3. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140. Tijd: 18-21 uur.*

KRUIST ICI

C van Calculerend. Derde in een reeks avonden omtrent de expertise van Het Nieuwe Werklandschap, met o.a. Virginia Tassinari (I).

Za 19

KRUIST ICI

Praalwagen Expositie route 3 Car Mekka dag 3. *Locatie: verschillende routes door Rotsoord. Tijd: 17-20 uur.*

KRUIST ICI

Car Mecca Drive In Movie – met popcorn! Met: filmmaker Jekko Voogt, geluidontwerper Bart Jilesen. Waarom zou je niet een bioscoop en een tankstation samenbrengen? Op deze zomerse avond toveren we Tamoil om tot een echte Drive In. *Locatie: Tamoil tankstation. Tijd: inloop vanaf 21 uur.*

HELPDESK

MICRO UTOPIAS van Danielle Dossi. Micro Utopia is een openbare, fysieke lokale 'hub' in de kringloopwinkel 'De Arm'. De gemeenschap kan samen, ter plekke, diensten en activiteiten genereren, met gebruik van beschikbare middelen – tweedehands gereedschap, meubels, ... – als antwoord op lokale behoeften. *Locatie: Kringloopwinkel 'de Arm', Verlengde Hoogravenweg 65-67.*

Zo 20

EET

HOTSPOT Rotsoord: Microklimaat van de stad. Debat i.s.m. Daniëlle Arets en Nicoline Meijer (House of Commons). *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 15.30 -17.00 uur.*

EET

Rotsoord Bier proeven. Proeverij i.s.m. Henriëtte Waal (zie 1 mei)

Vr 25

EET

Rotsoord Bier proeven. Proeverij i.s.m. Henriëtte Waal (zie 1 mei)

EET

Laatste in een reeks verkenkende gesprekken over het Werklandschap EET in Rotsoord i.s.m. Daniëlle Arets (House of Commons). *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 20-22 uur.*

KRUIST ICI

Debat i.h.k.v. 2 jaar HOTZO, ZZZP netwerk Utrecht-Zuid. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 15.30 -17.00 uur.*

JUNI

Vr 1

KRUIST ICI

Optocht Rijdend Alfabet (route 1). Met standplaats bij het plantsoen op de hoek van t' Goylaan en Vaartse Rijn. *Tijd: 13:00-16:00 uur.*

KRUIST ICI

Cursus Assemblage. Met o.a. Jesse Howard, designLAB Rietveld Academie en lasersnijder Maurice van Peurse. Altijd al willen weten hoe een broodrooster, een stofzuiger

of een mixer in elkaar zit? Wel eens geprobeerd om er een zelf te bouwen? Of gewoon nieuwsgierig naar de mogelijkheden van 3D en open source technologieën? Dan is deze cursus voor jou! Je zelfgemaakte elektrische koffiemolen mag je na afloop mee naar huis nemen. *Tijd: 10-16 uur.*

Za 2

HELPDESK

Micro Utopias. (Zie 19 mei)

KRUIST ICI

Beauty Day. In deze eenmalige Tamoil Beauty Spa kun je je nagels bijpassend laten stijlen bij de kleur en merk van je auto. Met het schoonheidssalon van etaleur Winnie Helmus Ham en nagelstyliste Esmeralda Klinkenberg. *Tijd: 11.00-13.00 uur.*

Za 9

KRUIST ICI

Optocht Rijdend Alfabet (route 2). Met standplaats bij het Camminghaplantsoen. Met in de pauze: workshop gebarentaal voor klein en groot met Wapperkids, speed date interieur advies met etaleur Winnie Helmus Ham, manicure Marokkanse stijl met nagelstyliste Esmeralda. *Tijd: 14.00-17.00 uur.*

Vr 15

HELPDESK

Programma met presentaties rondom de vraag: Welke strategie, welk proces, welk medium is bruikbaar voor stadsontwikkeling? Twee kunstenaars, Florentijn Hofman en Martijn Engelbregt, spreken over de interactie tussen ruimte, middelen en publiek. *Locatie: Werkoord Rotsoord, Heuveloord 140, Rotsoord. Tijd: 20-22 uur.*

Za 16

KRUIST ICI

Avondoptocht Rijdend Alfabet met standplaats bij Saffierlaan / Opaalweg. Met in de pauze (21.00-22.00 uur) korte documentaires over makers in de wijk van Know-How-Show-How, Best of Pimp My Car And Me van lichtkunstenaar Jan Willem Kampmans. *Tijd: 20.00 – 23.00 uur.*

VERDIEPT

Symposium WERK/LANDSCHAP. Programma met lezingen, paneldiscussies en plenaire sessies rondom de mogelijkheden en implicaties van de veranderende condities van werk en haar ruimtelijke en stedelijke betekenis. *Locatie: De Pastoe-fabriek, Rotsoord 3, Rotsoord. (datum volgt)*

WERKKRANT

Deze Werkrant is een uitgave van Stichting Utrecht Biënnale.

Concept, tekst en redactie
Christel Vesters

Grafisch ontwerp
Arthur Roeloffzen

Aan dit nummer werkten mee
Jurgen Bey, Michou de Bruijn, Sophie Krier, Ester van de Wiel, Michelle Kleinhout, Peter Sprangers (Historische Kring)

Druk
Pantheon Drukkers

Alle tekst- en beeldmateriaal in deze uitgave is auteursrechtelijk beschermd © Stichting Utrecht Biënnale Maart 2012, tenzij anders vermeld.

STICHTING UTRECHT BIËNNALE

Bestuur Stichting Utrecht Manifest
Annie Brouwer-Korf
Els van Gerwen
Pieter Hooimeijer
Harm Schelkens
Eric Vilé
Ida van Zijl

Artistiek Directeur Utrecht Manifest 4
Jurgen Bey

Curatoren
Sophie Krier
Christel Vesters
Ester van de Wiel

Projectbureau
Elly Albers
Marleen Wegereef
Hilde Westerink

Stichting Utrecht Biënnale
Rotsoord 3
Postbus 2152
3500 GD Utrecht
t: 030 2585 556
f: 030 2585 549
e: info@utrechtmanifest.nl
w: www.utrechtmanifest.nl

Utrecht Manifest, 4e biënnale voor social design is mede mogelijk gemaakt door:

bouwfonds
cultuurfonds

FENTENER VAN VLISSINGEN FONDS
SHV

krHein, fonds

SNS REAAL FONDS

SMP
van Stralen MultiProject b.v.

Stichting Kees Eijndrop Fonds

STIPHOUT
projectontwikkeling

